

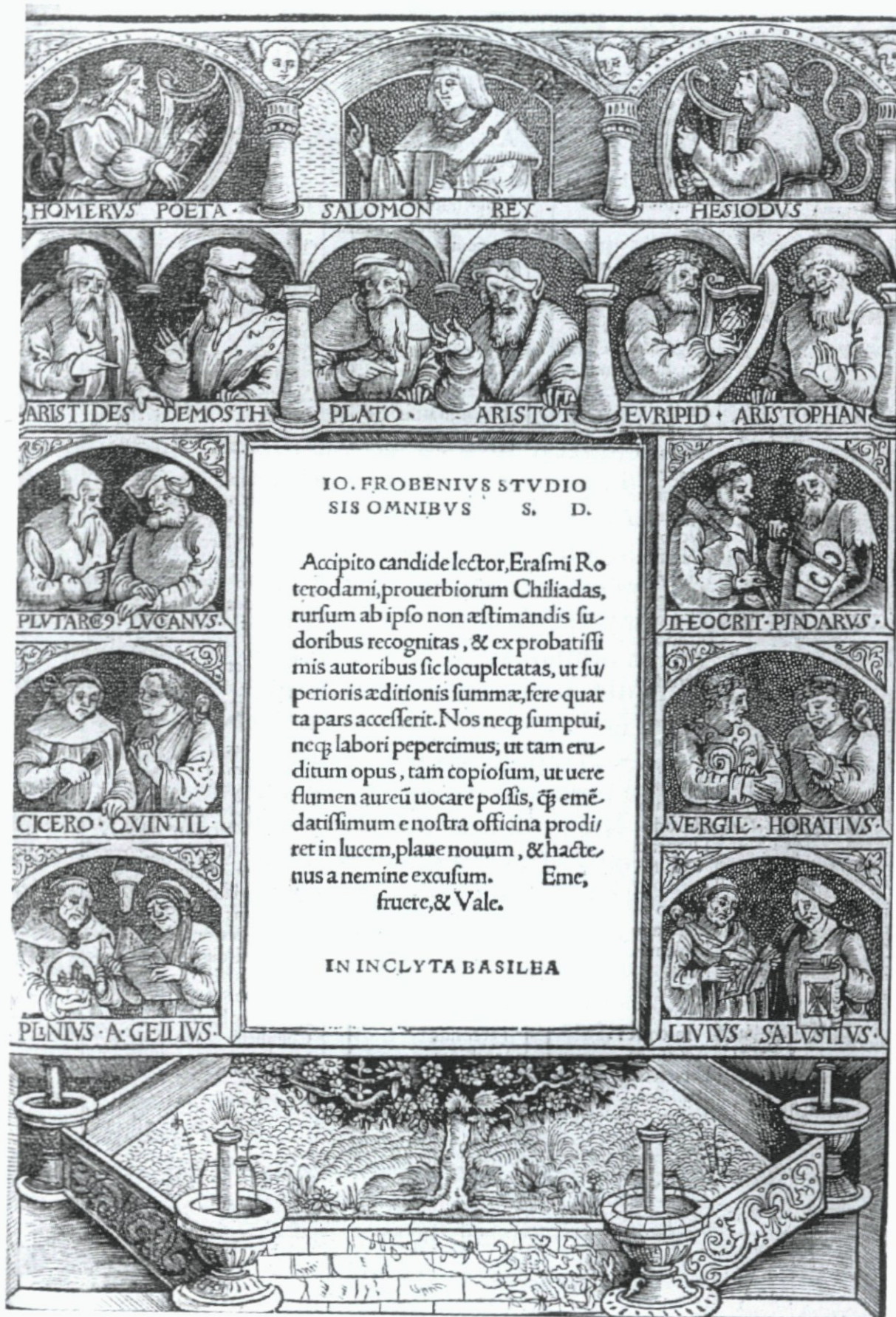
ERASMUS EN HET LEVEN: SCHIJN EN WERKELIJKHEID*

DOOR PROF. DR. J. VAN HERWAARDEN

De luister in het leven

Erasmus heeft zich vrijwel vanaf het eerste moment dat zijn werk werd gedrukt, gepresenteerd als *Erasmus Roterodamus* (Erasmus afkomstig uit Rotterdam).¹⁾ Toen hij allerwege binnen de Latijns-christelijke wereld faam verwierf, werd ook die plaatsnaam wijd en zijd verbreid. Kenmerkend voor de waardering in de geleerdenwereld was de toppositie die Erasmus in 1512 kreeg toebedeeld van Beatus Rhenanus (1485-1547), een uit Sélestat in de Elzas afkomstige humanist die Erasmus op dat moment nog niet persoonlijk kende, maar met wie zich vanaf 1514 een levenslange vriendschap zou ontwikkelen. Beatus noemde Erasmus in een brief aan de Franse humanist Lefèvre d'Étaples als eerste in een reeks van zesentwintig in zijn ogen vooraanstaande humanistenlandgenoten. Ruim een jaar later, toen het gerucht de ronde deed dat Erasmus was gestorven, gewaagde Beatus van 'onze Erasmus van Rotterdam ... de beste der meesters in de *bonae litterae*'.²⁾

Erasmus bereikte het zenit van zijn roem in de tweede decade van de zestiende eeuw. Tracy merkt op dat Erasmus 'probably reached the summit of his prestige as the prince of European letters between 1514 and 1516'.³⁾ Huizinga noemt de jaren 1516-1518 'het hoogtepunt van Erasmus' loopbaan'.⁴⁾ In beider ogen was in dat verband fundamenteel het verschijnen van Erasmus' baanbrekende uitgave van het Nieuwe Testament in februari 1516, terwijl in maart van hetzelfde jaar het eerste deel uitkwam van de brieven van Hieronymus, die hij inleidde met een biografie van deze zo door hem bewonderde kerkvader.⁵⁾ Beide uitgaven verschenen bij wat later bleek zijn vaste drukker te zijn geworden, Frobenius te Basel. Niet voor niets schreef Erasmus' grote vriend John Colet (1468-1519) dat jaar dat Erasmus' naam nooit teloor zou gaan.⁶⁾ Een jaar eerder was ook al een nieuwe en uitgebreide uitgave van de *Adagia* bij Froben verschenen, waarvan de eerste editie van 1500 een belangrijke basis voor zijn bekendheid had betekend. Van de destijds in Parijs uitgegeven 818 zegswijzen was de verzameling tot 3411 'ingangen' uitgegroeid, wat de titel *Ada-*

33. Titelpagina van de uitgave van de 'Adagia' van Erasmus uit 1515. Foto Gemeentebibliotheek Rotterdam.

giorum Chiliades (Duizendtallen zegswijzen) rechtvaardigt.⁷⁾

Was 1516 inhoudelijk gesproken Erasmus' wonderjaar, 1520 lijkt het jaar te zijn geweest waarin Erasmus in maatschappelijk opzicht een hoogtepunt beleefde, want in juli van dat jaar was Erasmus in Calais, terwijl daar in de buurt ook de drie voornaamste vorsten van de Latijns-christelijke wereld in zijn tijd aanwezig waren: de Franse koning Frans I, de Engelse koning Hendrik VIII en de Duitse keizer Karel V, die ook koning van Spanje was. Erasmus was weliswaar uitgenodigd door zijn vriend Thomas More - tevens intímus van de Engelse koning - en de aartsbisschop van Canterbury, één van Erasmus' belangrijkste beschermers, maar hij arriveerde daar in Calais in het gevolg van Karel V.⁸⁾ Deze vorst kon als opgroeiend jongmens Erasmus als een van zijn opvoeders beschouwen. Voor deze vorst heeft Erasmus ter gelegenheid van diens troonsbestijging in Aragon zijn *Institutio principis christiani* geschreven, 'De opvoeding van een christelijk vorst', dat in mei van het al eerder gememoreerde wonderjaar 1516 eveneens in Basel van de pers kwam.⁹⁾

'Calais' zou men paradigmatisch kunnen noemen voor de status van Erasmus en zijn eigen daarmee zo contrasterende waardering van die gelegenheid, in feite een concrete constatering van de tegenstelling tussen schijn en werkelijkheid. Zo op het eerste gezicht zou men op grond van 'Calais' kunnen concluderen dat Erasmus in het brandpunt stond van de belangstelling van de machtigen der aarde. Hij kon zich immers verheugen in de persoonlijke aandacht van de drie daar aanwezige vorsten? Of was dat slechts schijn? Heeft hij hen alle drie daar wel gesproken? Erasmus heeft in geschrifte nergens laten blijken dat 'Calais' voor hem wat bijzonders heeft betekend. Hij schreef in dit verband alleen maar over een gesprek met Hendrik VIII en ontmoetingen met zijn andere Engelse vrienden, die hij toen, naar later zou blijken, voor het laatst had gezien.¹⁰⁾

Anderszins lijkt het erop dat Erasmus bovendien kon bogen op de persoonlijke waardering van paus Leo X, die Erasmus tijdens zijn verblijf in Rome in de eerste maanden van 1509 als kardinaal Giovanni de Medici had leren kennen. In een brief aan een zekere Johannes van Leuven, op dat moment prior van de franciscanen in Amsterdam, zou Erasmus later zelf schrijven dat Leo X zich indertijd met de *Lof der Zotheid* zeer had vermaakt. Het is echter de vraag of de hier bedoelde brief inderdaad aan een werkelijke persoon is geschreven. Was de brief aan een gefingeerde Jan van

Leuven gericht, dan wordt het getuigenis uiteraard minder overtuigend.¹¹⁾ In ieder geval droeg Erasmus in 1516 zijn uitgave van het Nieuwe Testament op aan Leo X en heeft die paus Erasmus in 1517 bevrijd van de maatschappelijke gevolgen van zijn onwettige geboorte en de knellende banden van zijn kloostergelofte. Deze dispensatie werd hem uiteindelijk op 9 april 1517 verleend ten huize van zijn humanistische vriend Andreas Ammonius (ca 1478-1517) in Westminster, een voor Erasmus uiterst gewichtige gebeurtenis die hier verder buiten beschouwing blijft.¹²⁾

In Erasmus' ogen begon met het optreden van Leo X en het verschijnen van zijn Nieuwe Testament een tijd van vernieuwing, waarin de kerk dankzij de paus zijn luister zou herkrijgen en het christendom dankzij het Nieuwe Testament op een zuiverder basis zou zijn gestoeld. Kort tevoren had Erasmus jegens een kardinaal gewag gemaakt van een 'gouden eeuw' die aanstaande was en aan Leo X schreef hij dat de wereld voelde door diens aantreden van een ijzeren in een gouden eeuw te zijn beland. Het begrip 'gouden eeuw' zou Erasmus enerzijds vol verwachting in de jaren daarop nog een paar keer herhalen - ook jegens Leo X - maar anderzijds deed het hem verzuchten weer jong te willen zijn: 'O, als het mij gegeven zou zijn weer jong te wezen...'.¹³⁾

Benevens die verheven vorstelijke aandacht stond de vrijwel algemene waardering die Erasmus ondervond in de wereld der geleerden; nog niet werden zijn naam en faam verduisterd door de tweespalt die de Reformatie zou bewerken, al waren de eerste discussies met Luther een voorbode van wat in de jaren twintig zou doorbreken. Degeen die het eerste contact tussen Erasmus en Luther heeft gelegd, bovendien een bewonderaar en één zijner eerste vertalers in het Duits, noemde hem in 1520: *Erasmus Rotterdamus phoenix ille omnibus seculis admirabilis*, wat zoiets betekent als 'Erasmus van Rotterdam, die voor alle eeuwen bewonderenswaardige phoenix'.¹⁴⁾

Maar ondertussen ..., juist de door Erasmus zelf hoogst aangeslagen prestatie - zijn uitgave van het Nieuwe Testament - gaf aanleiding tot veel kritiek en polemiek, eerst met verve, maar op den duur met verbittering gevoerd, het laatste om te beginnen tegen zijn Engelse opponent Robert Lee.¹⁵⁾ En ook dat andere hoogtepunt bleef niet onaangetast, want terwijl Erasmus in Calais de bijeenkomst der vorsten bijwoonde, werd hij aan zijn thuisfront, dus in Leuven zelf, en in Antwerpen zwartgemaakt door de een of andere op dat moment nog maar half afgestudeerde dominicaan

die het waagde de *Lof der Zotheid* in een kwaad daglicht te stellen. En al werd hem aanvankelijk het zwijgen opgelegd, later zou de man Erasmus wederom attaqueren, nu niet alleen vanwege de *Lof*, maar ook naar aanleiding van het destijds recent verschenen *Antibarbari*, waaraan Erasmus in zijn jonge jaren al had gewerkt maar dat pas in juli 1520 in Basel werd gedrukt.¹⁶⁾

Het lijkt erop dat Erasmus, naarmate zijn roem toenam, zich meer bewust werd van zijn herkomst, althans zich daarover meer uitte, terwijl ook anderen hem naar zijn herkomst kwalificeerden. Terwijl zijn ster tot ongekende hoogten steeg, speelde het probleem van zijn afkomst heel duidelijk. Erasmus maakte zich in die periode zelf een voorstelling van zijn werkelijkheid, zowel direct in autobiografische uitingen als indirect in verhandelingen waarin het in wezen om andere onderwerpen ging. Het blijkt dat Erasmus moeite had met zijn werkelijkheid die voor anderen - niet het minst door Erasmus' eigen toedoen - evenzeer moeilijk toegankelijk was.

Eigen en andermans verbeelding

Rekening houdend met dit soort omstandigheden moeten Erasmus' uitingen over wat en wie hij waarlijk was, worden gewaardeerd, wat evenzeer geldt voor wat anderen over hem hebben opgemerkt. Binnen deze context zij hier de aandacht gevestigd op opmerkingen in een aantal brieven van, aan en over Erasmus en enkele aspecten uit en rondom een paar andere geschriften. Daarbij staat de vraag centraal naar wat Erasmus en anderen ons willen doen geloven. Behoudens om een aantal uitlatingen in een aantal brieven gaat het hierbij in eerste instantie om een in 1514 gedrukt geschrift van een 'Napolitaanse' humanist, waarbij het de vraag is of de auteur inderdaad is wie hij voor geeft te zijn. In dat geschrift wordt onder andere de lof op Rotterdam gezongen, waarbij zich de vergelijking opdringt met Erasmus' *Adagium Auris Batava*, het Bataafse Oor, dat in 1508 voor het eerst in de verzameling werd opgenomen. Vervolgens valt in dit verband de aandacht op de nog steeds intrigerende kwestie aangaande het auteurschap van de satirische dialoog *Julius exclusus*. Daarin laat de schrijver Petrus aan paus Julius II de toegang tot de hemel ontzeggen. Tenslotte wordt het voorgaande in verband gebracht met inhoudelijke aspecten van het *Adagium Sileni Alcibiadis*, de 'Silenen van Alcibiades', dat voor het eerst in de *Adagia*-uitgave van 1508 maar in uitgebreide vorm in die van 1515

SILENI
ALCIBI
ADIS

PER DES. ERASMVM

ROTTERODAMVM.

Cum Scholijs Ioannis Frobenij, pro graecarum
uocum & quorundam locorum apertiori
intelligentia ad calcem adiectis.

34. Titelpagina van de
uitgave van het 'Adagium
Sileni Alcibiadis' van
Erasmus, verzorgd door
Beatus Rhenanus (1517).
Foto Gemeentebibliotheek
Rotterdam.

verscheen. De titel van de zegswijze suggereert al zo'n beetje de dubbelzinnigheid: *Silenus* is immers de eigennaam voor een satyr die ook wel met de god Dionysius (Bacchus) in verband wordt gebracht, maar *sileni* waren ook qua uiterlijk lelijke poppetjes met een mooie inhoud. Bij Erasmus was dat laatste overigens soms weer precies andersom: een schoon uiterlijk als dekmantel van een verwerpelijk wezen. In het *adagium* verwerkt Erasmus op intrigerende wijze het thema schijn en werkelijkheid, waarbij onwillekeurig de vraag rijst in hoeverre autobiografische elementen de beschouwing hebben gekleurd.

De 'Adagia' als vaandel

Het is niet overdreven te beweren dat Erasmus' weg naar Europese roem pas goed begon tijdens zijn verblijf in Italië, waar hem in 1506 in Turijn de doctorshoed werd verleend en waar hij zich in 1508 als auteur presenteerde met een volkomen nieuwe uitgave van zijn toen al 3260 *Adagia*. In deze Venetiaanse editie presenteerde Erasmus een paar *Adagia* waarin hij zich indirect over zichzelf uitsprak, wat tevens impliceerde dat hij zich beter liet kennen.

Zo evalueerde hij zijn geleerden-herkomst in *Quid cani et balneo?* (Wat met hond en bad?) door zich te presenteren als leerling van Alexander Hegius en zich als kleinzoon in den geest te beschouwen van Rudolf Agricola aan wie Erasmus zich zeer schatplichtig betoonde.¹⁷⁾ Agricola lijkt een vaste waarde in Erasmus' erkenning: in 1514 getuigde hij van zijn affectie tot Agricola's inspirende en verheven geest. Later, in 1523, zou hij evenwel schrijven dat hij weinig aan Hegius en Agricola te danken had gehad maar dat hij hun niettemin de hoogste lof had toegezwaard.¹⁸⁾ Tenslotte: in de *Ciceronianus* (maart 1528) figureert Agricola als een bewonderenswaardig man; hij had alles om een nieuwe Cicero te worden, maar de omstandigheden verhinderden dat hij het hoogste meesterschap bereikte.¹⁹⁾ In *Festina lente* (Haast U langzaam) prees hij de Venetiaanse drukker Aldus Manutius die deze *Adagia*-uitgave verzorgde. In *Herculei labores* (De werken van Hercules) verdedigde hij zijn werk dat hem in eigen ogen zoveel lasten bezorgde, dat een vergelijking met de werken van Hercules gerechtvaardigd was; later zou hij het verzorgen van een nieuwe uitgave van de *Adagia* het werk van meer dan een Hercules noemen.²⁰⁾ Onwillekeurig gaan de gedachten dan uit naar het in 1523 vervaardigde portret van Holbein, waarop Erasmus is afgebeeld met een mysterieuze glimlach rond de lippen, zittend achter een lessenaar met daarin een boek waarvan de snee de woorden 'Hèrakleioi Ponoï Erasmi Roterodami' vertoont, 'de Herculische werken van Erasmus van Rotterdam'. In 1531 zou de Franse theoloog Mallarius Erasmus de Bataafse Hercules noemen, een in zijn ogen eervolle kwalificatie waarvan Erasmus zich niet afkerig betoonde.²¹⁾

Het meest geprononceerd is de plaatsing van de zegswijze *Auris Batava* aan het einde van deze uitgave, wat - met uitzondering van de Frobenius-uitgave van 1523 - tot en met die van 1526 ook in latere edities het geval zou zijn. In *Auris Batava* zong Erasmus de lof van de streek waarvandaan hij afkomstig was. Meer nog, zijn Italiaanse lezers hield hij voor dat zij zich niet te zeer moesten laten leiden door de inzichten van dichters als Martialis, die hun godsdienstige diepgang ondermijnden: hun was in die omstandigheid een Bataafs Oor toegewenst opdat zij doof zouden zijn voor die verderfelijke influisteringen.

Erasmus Roterodamus voorzag zich met dit *Adagium* van een passende omgeving, wat overigens niet wegneemt dat hij zich elders en later laetdunkend over zijn Hollandse configuratie kon

uitlaten, vooral omdat men daar veel te grof besnaard was om voor *bonae litterae* ontvankelijk te kunnen zijn. Herhaaldelijk zou Erasmus met de omschrijving van zijn identiteit een spel spelen: nu eens was hij Germaan, dan weer Galliër, of beter: Gallogermaan; het was maar wat men destijds onder Batavia verstond en hoe Erasmus zich wenste te positioneren.²²⁾

Rotterdam in de ogen van een 'Napolitaanse' humanist, of was dat Erasmus?

Dat brengt ons tot het hiervoor al even aangestipte geschrift dat in de uitgave voorzien is van de naam van Chrysostomus de Napolitaan. Het geschrift verscheen op 28 februari 1514 bij Dirk Martensz. te Leuven onder verantwoordelijkheid van de Hollander Maarten van Dorp oftewel Martinus Dorpius, een vriend van Erasmus die op dat moment in Leuven werkzaam was. De uitgave is een verzameling van verschillende teksten, te beginnen met een door Dorpius zelf geschreven dialoog tussen Venus en Cupido over de waardering van Hercules. Dan volgen een aantal opmer-

Martini Dorpij sacre theo

logiæ Licenciati DIALOGUS: in quo Venus & Cupido omnes adhibent versutias: vt Herculem animi ancipitem in suam Militiam inuicta Virtute perpellât.

¶ Eiusdem Thomæ Aululariæ Plautinæ adiectus cum prologis aliquot in Comediarum actiones; & pauculis carminibus.

¶ Chrysofomi Neapolitani epistola de situ Hollandiæ viuendiq; Hollandorum institutis.

¶ Gerardi Nouiomagide Zelandiæ epistola confimilis.;

35. Titelpagina van de bundel van Martinus Dorpius uit 1514. Foto Gemeentebibliotheek Rotterdam.

Eum gratia et privilegio:

Prostantyenaes in edibus

Theoderici Martini Aloftensis Louanii e regione Schelæ Iuris ciuilibis qui & impressit. (ca. 1514)

kingen over Plautus en de comedie en enkele verzen, waaronder een lofdicht op een zekere Johannes van Borselen (waarover hierna meer) en een grafschrift ter ere van Margaretha van York, de weduwe van Karel de Stoute, die in 1503 was gestorven.

Ingeleid door een 'aan zijn Hollanders' gerichte brief van Dorpius komt dan de tekst van Chrysostomus, waarna het boekje wordt afgesloten met een brief van Gerard van Nijmegen (Geldenhauer) aan een zekere Sebastiaan van Zierikzee, waarin Geldenhauer reageert op Chrysostomus' lof op Holland door de lof van Zeeland te zingen. Opvallend is overigens dat Chrysostomus zijn tekst afsluit met een verwijzing naar de kosmograaf Sebastiaan, van wie hij zoveel had opgestoken. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat met deze Sebastiaan ook Sebastiaan van Zierikzee wordt bedoeld.²³⁾

In zijn inleidende brief vestigt Dorpius de aandacht op het gebruik van de termen *Olandia* en *Olandinus*, die een Italiaanse - volgens Dorpius in ieder geval een buitenlandse - snit verraden en voorbijgaan aan de oorsprong van Holland als *Holtland*. Overigens noemde ook Erasmus' jeugdvriend Willem Hermans Holland *Olandia*, zodat die variant niet zonder meer buitenlands of meer in het bijzonder Italiaans mag worden genoemd. Van Dorp plaatste de opmerkingen van Chrysostomus over Batavia in hun historische context door in te haken op de discussie over de mogelijke identiteit van Batavia en Holland. Het inleidend schrijven eindigt met een reeks complimenteuzen karakteristieken die de Bataven in oude tijden hadden ontvangen. Geldenhauer vestigt in zijn Zeeuwse lof onder andere de aandacht op de wiskundige Paulus van Middelburg, die omstreeks 1475 tegelijk met beroemdheden als de schilders Justus van Gent en Piero della Francesca aan het hof van Federico de Montefeltro in Urbino werkzaam was geweest. Voorts noemt Geldenhauer *en passant* de hier al eerder even vermelde Johannes van Borselen en Franciscus, stadssecretaris van Zierikzee, 'een niet voldoende te prijzen leerling van Erasmus'.²⁴⁾

De teneur van dit opmerkelijke geschrift en de opvallende lof voor Rotterdam als geboorteplaats van Erasmus sluiten vrijwel naadloos aan op Erasmus' *Adagium Auris Batava*. De vaststelling dat de Bataven de voorouders van de Hollanders zouden zijn geweest, past wonderbaarlijk bij wat destijds in bepaalde Hollandse milieus in de mode kwam. Tot degenen die in dat opzicht de toon zetten, behoorde Erasmus' jeugdvriend Cornelis

Gerard van Gouda, bijgenaamd Aurelius, die volgens eigen opgave Erasmus tot zijn *Adagium* zou hebben geïnspireerd en eerst in 1509 een afzonderlijke beschouwing over de Bataafs-Hollandse connectie zou voltooien om die connectie vervolgens in zijn in 1517 verschenen *Divisiiekroniek* breeduit te etaleren.²⁵⁾

Opmerkelijk is dat het wederom Italiaanse namen zijn die in dit verband als inspiratiebronnen opgeld doen. Enea Silvio Piccolomini - de latere paus Pius II - noemde in 1457 Utrecht de geestelijke hoofdstad van 'volgens sommigen het land der Friezen, volgens anderen dat der Bataven'. Raffaele Maffei betitelde Holland in 1506 als het land der Bataven en Luigi Marliani schreef waarschijnlijk in het voorjaar van 1508 vol lof over Holland aan Jeroen van Busleyden. Wat Maffei schreef, doet veel denken aan Erasmus' Bataafs Oor: Erasmus was tijdens zijn Italiaanse verblijf volop in de gelegenheid kennis te nemen van Maffei's *Commentaria urbana*.²⁶⁾

Het gaat hier echter niet zozeer om die Bataafse kwestie, alswel om de aard en hoedanigheid van het geschrift van Chrysostomus in relatie tot Erasmus' identificatie. In de tekst wordt Erasmus (wezenlijk in het voetspoor van Beatus Rhenanus) duidelijk met *Germania* geassocieerd, de Duitse landen waartoe ook een groot aantal der Nederlandse gewesten werden gerekend. Een paar maanden nadat het boekje was verschenen, zou Erasmus het zelf hebben over '*mijn* Germanië, dat ik tot mijn spijt en schaamte zo laat heb leren kennen'. In een brief aan Dorpius zou Erasmus in mei 1515 refereren aan de lof die hem in Duitse landen werd toegeswaaid: 'Mij komen dagelijks veel brieven van geleerde mannen onder ogen die mij tot sieraad van *Germania*, tot zon of maan bombarderen en die mij om de waarheid te zeggen meer belasten dan sieren met de meest schitterende kwalificaties'.²⁷⁾

De inhoud van het geschrift en de publicatie als zodanig hebben overigens wel enige twijfels doen rijzen. Chrysostomus betekent 'Guldemonst', oftewel schoonspreker, wat gezien de loftuigen op Holland en Rotterdam een maar al te toepasselijke naam zou zijn geweest. Daarbij komt dat het geschrift een brief beoogt te zijn, die is gericht tot een zekere graaf Nugarolo, een naamgeving die op het eerste gezicht niet veel meer houvast biedt dan een associatie met het begrip *nuga*. Daarmee lijkt de weg naar misleidende scherts betreden, want volgens Ducange is *mensonge* - leugen - één van de associatieve betekenissen van dat woord. Tenslotte zou het verhaal heel wel in verband kunnen worden

gebracht met een reis die Erasmus' vriend Johannes Sixtinus in 1513 daadwerkelijk heeft gemaakt.²⁸⁾

De laatste tijd is gesuggereerd dat achter de auteursnaam Chrysostomus Neapolitanus de Italiaanse humanist Crisostomo Colonna (1455/6-1539) schuilgaat. Bovendien zou ook de *comes Nugarolus* een reële figuur kunnen zijn geweest, namelijk Lodovico Nogarola uit Verona.²⁹⁾ Nadere studie zal een meer definitief uitsluitsel kunnen geven, maar op grond van wat mij thans omtrent de levensloop van Crisostomo Colonna bekend is, lijkt zijn auteurschap onwaarschijnlijk. Al weten we niet precies waar hij zich in het najaar van 1513 of het voorjaar van 1514 heeft opgehouden, toch kan worden verondersteld dat hij zich toen in Zuid-Italië bevond. Uit zijn reisschema blijkt dat Colonna pas in de herfst van 1515 vanuit Italië naar Polen vertrok en dat hij daarvandaan op 3 april 1517 na een reis via Duitsland en de Nederlanden in Parijs arriveerde. Tegen het einde van zijn betoog verwijst de schrijver naar zichzelf als een uit Zuid-Italiaanse contreien afkomstige zestiger, die zich door zijn reis naar die verre streken met Hercules, Alexander de Grote en Pompeius kon vergelijken.³⁰⁾ Die aanduiding is als aanvullend argument voor het auteurschap van Crisostomo Colonna aangevoerd, omdat hij in 1455 in het ongeveer halverwege tussen Salerno en Potenza liggende Caggiano zou zijn geboren, zodat hij zich in 1514 met recht een uit Lucanische gebieden afkomstige *sexagenarius* mocht noemen. Het blijkt echter dat de aanduiding in het traktaat juist wordt gebruikt om het geboortjaar van Colonna dichter te benaderen. Gemeenlijk stond hij namelijk te boek als 'omstreeks 1460' geboren. De aanduiding in het traktaat was voor zijn meest recente biografie juist aanleiding om dat geboortetijdstip in 1455/6 te stellen.³¹⁾

Zoals gezegd: een definitief uitsluitsel is op dit moment niet te geven. Gezien de inhoud zou enig verband met de al genoemde Willem Hermans kunnen worden verondersteld, maar het zou evenmin verbazen als Erasmus zich achter de schrijversnaam zelf heeft verborgen.³²⁾ Hiervoor is al benadrukt dat de strekking van het traktaat van 'Chrysostomus' past in het scheppen van de achtergrond van Erasmus vis à vis zijn groeiende Europese vermaardheid. Ruim een maand nadat het boekje van Dorpius was verschenen, vestigde Erasmus' eerdergenoemde, door Dorpius dichtertelijk geprezen, vriend Johannes van Borselen in een brief aan Erasmus de aandacht op zijn eigen beschermheer Filips van

Spangen, die hij presenteert als Erasmus' streekgenoot en naaste buur voor wie de herkomstnaam even dierbaar was als voor Erasmus.³³) Wat maakte Rotterdam zo dierbaar? Ik citeer het door Dorpius uitgegeven traktaat naar een oude Nederlandse vertaling, zoals die in een verzamelhandschrift van Pieter van der Schelling (1691-1751) is te vinden:

'Maar hoort een vreemde saak! Daar is een fraai beknopt stedenken, diens naam is Rotterdam, daar ik in 't komen ende in 't wederkeeren twee nagten gelogiert hebbe. Als ik hetselve met een groten yver naarstedelyker als alle andere plaatsen doorsag, ik weet niet hoe dat het by quam dat mijn oogen niet konde versaet worden van hetselfde aanschouwen. Ik bemerkte wel dat sy minder was in grote en rijkdom als die andere steden, nogthans door eenige verborgen oorsake behaagde sy my beter, de muren, de poorten, de straten, het lagte my alles toe, de huysen, gevels, daken schenen my van selfs te vleyen, de hemel selfs dagt my suiverder te sijn en de lugt ik weet niet wat hemels te ademen, het land rondom was seer groen, de lugt seer getempert, en de kruyden en welige boomen, waarmede Holland meest beplant is, dogten my ik weet niet hoe liefelijk te ruyken. Terwijl ik by my selfs verwonderd sta en die oorsaak daarvan by my self overleggen ende onderzoek, soo kome ik ten laatsten door een persoon te verstaan, hoedat aldaar geboren was dat vermaarde ligt van de Griekse en Latijnse talen Erasmus, ende hebbe daardoor gemerkt, dat daarom den hemel soo suyver was, de lugt soo liefelijk en de boomen, kruyden en omliggende plaatsen soo soet van reuk waren. Heere, wat een blijtschap beving my, hoe gelukkig agte ik my, dat ik dat faveur hadde te mogen aanschouwen die gelukkige plaatse, welke dat vermaarde en heylsamer ligt van Duyslant voortgebracht hadden. Hebbende dan geëerd den engel van de plaats, en drie- of viermalen de statsmuren gekust en met eenige godvrugtige woorden de voesterstat van die godvrugtige man voerspoed ende welvaren gewenst, ben ik vandaar vertrokken.'³⁴)

De tekst bleek voor Erasmus zelf meer te zijn gerelateerd aan schijn dan werkelijkheidswaarde te hebben. Toen Erasmus namelijk na een verblijf van zo'n vijf jaar op 7 juli 1514 vanuit Engeland weer voet aan continentaal-Europese wal had gezet, lag daar al een paar maanden een brief op hem te wachten van zijn overste

Servatius Rogerus, de prior van Steyn, die hem terugriep. Hoe ironisch werkt dan de strekking van de woorden van Chrysostomus tegen de achtergrond van Erasmus' werkelijkheid, want Erasmus kon niet anders doen dan weigeren naar Steyn terug te keren. Hij schreef Servatius dan ook meteen dat hij naar Basel zou gaan en vandaar wellicht naar Rome; daarna zou hij dan nog wel proberen zijn oude vriend - 'eens mijn liefste makker, nu mijn eerbiedwaardige vader' - op te zoeken, maar het was duidelijk dat daarvan niets zou terechtkomen.³⁵⁾

Auteur van 'Julius exclusus a coelis'?

Integendeel, hem wachtten toen de grote jaren van gestage arbeid en succes, die echter ook werden gekenmerkt door onduidelijkheden die - op zijn minst gezegd - iets hebben te maken met Erasmus' eigen werkelijkheidsperceptie. Toen Erasmus in juli 1514 Engeland de rug toekeerde, bevond zich in zijn bagage mogelijk-kerwijs de tekst van een geschrift dat het onderwerp zou worden van een geruchtmakende affaire die tot op de dag van vandaag nog niet is opgelost. Immers, Erasmus zou meteen na het overlijden van paus Julius II op 21 februari 1513 de waarschijnlijk gro-
tendeels al in het najaar van 1511 geschreven satire *Julius exclusus a coelis* aan de nieuwe situatie kunnen hebben aangepast.³⁶⁾

Erasmus heeft steeds ontkend dat hij iets met de publicatie van de bewuste satire te maken heeft gehad, waarmee hij vermeed rechtstreeks te loochenen het stuk te hebben geschreven.³⁷⁾ Zo schreef hij op Nieuwjaarsdag 1519 vanuit Leuven aan More dat het (toen kort tevoren in Keulen gedrukte) onzalige boekje niet waard was om in het vuur te gooien en in mei 1519 schreef hij aan de Engelse kardinaal Wolsey in dezelfde brief als waarin hij zei te denken dat een gouden eeuw aanstaande was: 'Tot nu toe heb ik geen enkel werk geschreven, noch zal ik een werk schrijven, waaraan ik niet mijn naam verbind'. In de *Lof der Zotheid* had hij dan wel met allerlei serieuze zaken de spot gedreven, maar daarbij niet de reputatie (*fama*), maar het gedrag (*mores*) van mensen aan de kaak gesteld.³⁸⁾

Toch lagen hem het geschrift en de strekking ervan na aan het hart. Erasmus had namelijk zowel de tekst van twee satirische epigrammen uit 1511 over Julius II als de zo omstreden dialoog zelf opgeschreven. Eind 1516 meldde Thomas More aan Erasmus dat hij een paar van diens handschriften in handen had gekregen, waarna Erasmus in maart 1517 aan More vroeg hem die geschrif-

ten via 'een vertrouwd man' terug te bezorgen. Er was dus iets bijzonders aan de hand en later zou Erasmus zo'n vertrouwd persoon - en wel juist degenen die eertijds de betreffende papieren aan More had gegeven - verwijten in Rome z'n mond voorbij te hebben gepraat. Overigens had More de betreffende stukken toen al aan Erasmus geretourneerd. Op grond van dit soort aanwijzingen kan heel wel worden beweerd dat Erasmus die teksten dan ook wel zelf geschreven zou kunnen hebben. Voor Allen was dat voldoende reden om te concluderen dat er wat hem betreft geen enkele twijfel omtrent Erasmus' auteurschap bestond.³⁹⁾ Laat het overigens duidelijk zijn dat het hier geenszins om directe bewijzen gaat.

Huizinga was in 1924, evenals Allen in 1910, ervan overtuigd dat Erasmus *Julius exclusus* had geschreven. Vijftig jaar nadat Huizinga zijn standpunt kort en bondig had geformuleerd, zou de Britse Erasmuskenner James McConica diens standpunt na gedegen onderzoek nog eens bevestigen. In zijn voetspoor volgde de Amerikaanse historicus James Tracy die in zijn in 1996 verschenen Erasmus-evaluatie *Erasmus of the Low Countries* de zaak wel heel stellig presenteerde: 'It must have been at Cambridge, after the death of Pope Julius II ..., that Erasmus penned the anonymous *Julius exclusus e coelo* ..., concerning the authorship of which there can no longer be any doubt', waarmee we tot en met de formulering terug zijn bij de conclusie van Allen in zijn commentaar op de hiervoor geciteerde brief van Thomas More. De Leuvense Erasmuskenner Jozef IJsewijn had inmiddels in 1995 echter even stellig beweerd dat Erasmus als auteur onwaarschijnlijk is, zo niet uitgesloten lijkt.⁴⁰⁾

Dergelijke vaststellingen sluiten speculaties over andere mogelijkheden uiteraard geenszins uit. In Erasmus' eigen tijd deden al diverse namen de ronde, waaronder die van de Italiaanse humanist Publius Faustus Andrelinus (ca 1462-1518), Erasmus' boezemvriend in zijn Parijse jaren.⁴¹⁾ Diens kandidatuur werd in 1937 weliswaar in een omvangrijke publicatie kracht bijgezet, maar blijkt toch op drijfzand te zijn gebaseerd. Het is niet uitgesloten dat Andrelinus zelf het naar hem leidende dwaalspoor heeft aangelegd om zijn goede vriend Erasmus te beschermen.⁴²⁾ Kort geleden stond in *Times Literary Supplement* te lezen dat het onomstotelijk was komen vast te staan dat de Engelse humanist Richard Pace (?1482-ca juli 1536) - evenzeer een goede bekende van Erasmus, die hij voor het eerst in Padua had ontmoet⁴³⁾ - het

omstreden pamflet zou hebben geschreven. Tot nu toe hebben pogingen tot nadere informatie hieromtrent geen concrete aanknopingspunten opgeleverd; vooralsnog blijven internationaal gereputeerde Erasmuskenners sceptisch ten aanzien van stellige beweringen over deze materie.⁴⁴⁾

Dus ... geen *Julius exclusus* op naam van Erasmus? Geen verdere mystificaties? Wat echter als dan duidelijk wordt dat Erasmus zowel inhoudelijk als formeel zijn waarheid presenteerde op een wijze die op zijn minst gesproken voor meer dan één uitleg vatbaar was?⁴⁵⁾ Wat kan men verwachten van iemand die veel eerder al eens had laten blijken voor de vuist weg een heel satirisch verhaal over Kain en Abel uit de mouw te kunnen schudden alsof het gedrukt stond?⁴⁶⁾ Wat als blijkt dat Erasmus later een door hem aan de kerkvader Cyprianus toegeschreven traktaat helemaal uit eigen pen blijkt te hebben doen vloeien?⁴⁷⁾

Zo blijft er ondanks alles veel twijfel hangen omtrent Erasmus als mogelijke auteur van de *Julius exclusus*, of, zoals Jean-Claude Margolin in dit verband recentelijk heeft opgemerkt: 'L'auteur anonyme de *Julius exclusus*, d'une si grande cruauté à l'égard du pape Jules II, ne ressemblait-il pas comme un frère à Désiré Érasme'?⁴⁸⁾ Erasmus blijft een man van raadselen. Jean-Baptiste Pineau bezigde ruim zeventig jaar geleden in dit verband het begrip *la dualité érasmiennne* en verzuchtte: 'Niets is derhalve gecompliceerder, grilliger en afwisselender dan de geest van Erasmus'.⁴⁹⁾

Wat bergt zich achter Socrates?

Schijn en werkelijkheid lijken voor Erasmus onlosmakelijk met elkaar verweven. Die constatering geeft het *Adagium Sileni Alcibiadis* een bijzondere lading.⁵⁰⁾ In dat *Adagium* varieert Erasmus met als uitgangspunt de uit Plato's *Symposium* bekende lofrede van Alcibiades op Socrates op het thema van de discrepantie tussen schijn en werkelijkheid; ook voor andere humanisten was dit een geliefd thema.⁵¹⁾ In zekere zin kan de tekst worden gezien als een uitgebreid commentaar op wat de apostel Paulus had geschreven over de Corinthiërs die te snel van het goede geloof werden afgeleid door lieden die zich voordeden als nieuwe apostelen, maar die in werkelijkheid duivelsdienaren waren. In zijn betoog zou Erasmus een andere passage uit hetzelfde gedeelte van de hier bedoelde tweede brief van Paulus aan de Corinthiërs uitgebreid citeren.⁵²⁾ De verhandeling staat als opening van een

nieuw honderdtal betrekkelijk opvallend in de nieuwe *Adagia*-editie van 1515 en sloeg zo aan, dat er in april 1517 een afzonderlijke uitgave van verscheen, buiten Erasmus om verzorgd en van aantekeningen voorzien door zijn vertrouwde vriend Beatus Rhenanus, die als 'editor' voor Frobenius werkte. Hij had dit initiatief genomen om concurrerende drukkers voor te zijn.⁵³⁾

Eerder al had Erasmus in het *Enchiridion* en de *Lof der Zotheid* het *Sileni*-thema aangeroerd. In het *Enchiridion* zag hij de Heilige Schrift in zijn totaliteit als silenische metafoor en in de *Lof* liet hij de Dwaasheid zeggen dat alle menselijke aangelegenheden evenals de *Sileni Alcibiadis* 'twee maar al te verschillende aangezichten bezitten'. Het is zaak de illusie niet te verstoren, want juist de vermomming, de versiering, boeit.⁵⁴⁾ Het is misschien wel aardig te constateren dat juist dit een van de principes is geweest die de schrijver Hotze de Roos in zijn *Kameleon*-boeken heeft uitgewerkt: de schrijver 'zwoer bij *De Lof der Zotheid*', zoals een recente studie over deze uiterst populaire jeugdboeken ons leert.⁵⁵⁾

Uitgaande van de persoon van Socrates zelf komt Erasmus in het *Adagium* tot de herhaaldelijk met andere voorbeelden ondersteunde stelling dat alles anders is dan *prima vista* lijkt. Zo was het afzichtelijke uiterlijk van Socrates op geen enkele wijze een weerspiegeling van de zuivere schoonheid van zijn innerlijke wezen. Was Christus niet de meest buitengewone *silenus*? En de profeten, en Johannes de Doper, en de apostelen, en Martinus van Tours? In de mens is het meest goddelijke en onsterfelijke onzichtbaar. Maar de *sileni*-metafoor werkte ook andersom: wat zich het meest in uiterlijk voordoet, beantwoordt het minst aan de werkelijke bedoeling. Wie de zaken goed bekijkt, 'zal zien dat niemand verder van de ware wijsheid is verwijderd dan die lieden met hun hoge titels, hun geleerde baretten, schitterende gordels en met juwelen bezette ringen die pretenderen de absolute wijsheid in pacht te hebben'.⁵⁶⁾

Doel van Erasmus' betoog is en blijft de oproep tot zuiver christelijk geloof, wars van alle uiterlijk vertoon, maar gericht op de ware bedoelingen van het evangelie: het navolgen van het voorbeeld van Christus die de apostelen wapende met het zwaard van de geest. In de passage over Christus als *silenus* geeft Erasmus heel geserreerd de essentie van wat hem als gelovige bewoog.⁵⁷⁾ De kerk heeft de taak de gelovigen die weg te wijzen. Bisschoppen van de kerk behoren dan ook niet beladen te zijn met aardse goederen, waardoor zij in vuile en vulgaire zaken verwickeld raken en

in oorlogen worden betrokken. In dat verband maakt Erasmus herhaaldelijk opmerkingen die tegen de achtergrond van de *Julius exclusus*-satire op zijn minst opvallend zijn, al verzekert Erasmus de lezer stellig dat hij nergens en nooit iemand persoonlijk op het oog heeft, want hij heeft het over zaken, niet over mensen, waarna hij bovendien nog even de hoop uitspreekt dat niemand de schoen past.

Maar toch, om even een paar voorbeelden van de bedoelde toespelingen bij elkaar te halen: 'Niemand is minder bisschoppelijk dan zij die temidden der bisschopen de hoogste rang bekleden', waarmee toch niets anders dan pausen kunnen worden bedoeld. Voor alle zekerheid merkt Erasmus op dat er op dat moment, zeg 1515, niemand was die aan die kritische notie voldeed; allicht niet, want dan zou de toenmalige paus Leo X Erasmus niet zo welwillend hebben bejegend.⁵⁸) Wat verderop behandelt Erasmus de negatieve inhoud van goed ogende *sileni*, waarin niets anders dan tirannen en andere onheilbrengers schuilgaan. Daarbij zinspeelt Erasmus wellicht op Julius II, waar hij bij voorbeeld opmerkt: 'Maar maak de Silenus open en je zult niets anders vinden dan een soldaat, een handelaar, en tenslotte een despoot, en je zult concluderen dat al die schitterende *insignia* puur comedie waren'.⁵⁹)

Naar aanleiding van wat Erasmus als de taak van de kerk beschouwde, gaf hij ook zijn zienswijze op de leider: 'Ik wil de Paus in triomf zien rijden, maar niet in een bloeddorstige triomf als een slechte Marius of een gewetenloze Julius, (...) maar waarlijk schitterend en apostolisch, zoals Paulus - zelf een strijder en een veel beter generaal dan Alexander de Grote - zo bloemrijk heeft beschreven', waarna Erasmus 2 Cor. 11:23-29 en 2 Cor. 6:4-10 citeert en daaraan toevoegt: 'Zie je de oorlogstrofeeën, de overwinning, de apostolische triomf? Dat is de fameuze glorie waarbij Paulus soms als iets heiligs zweert': de glorie van het accepteren van de grootst mogelijke nederigheid.⁶⁰)

'Christus ontkende openlijk dat zijn koninkrijk van deze wereld zou zijn, en toch meent gij dat het passend is dat de opvolger van Christus niet alleen aardse zeggenschap aanvaardt, maar zelfs, zoals men zegt, de onderste steen boven haalt om die aardse macht te verwerven. (...) Waarom proberen Christus met Mammon en Belial met de geest van Christus te verenigen? Wat heeft de mijter te maken met de helm, heilige kleren met een wapenrusting, zegeningen met bommenwerptuigen, de zorgzame herder met gewapende rovers - wat heeft het priesterschap met

oorlog te maken? Moet dezelfde man met oorlogstuig steden vernietigen en de sleutel voor het hemels koninkrijk beheren?' Een boutade over de noodzaak wereldlijke en geestelijke zaken uit elkaar te houden, uitmondend in een specifieke toespeling op de wijze waarop Julius II tot het pausdom was gekomen: hij die van nature voor de roeiriemen (*delle Rovere* - 'van de roeiriemen' - was Julius' familienaam) was geboren, werd door de gril van het fortuin tot de hoogste macht geroepen. 'Je ziet nu', zo spreekt Erasmus even verderop zijn lezer weer toe, 'hoe alles anders uitkomt als je de *silenus* binnenste buiten keert'.⁶¹⁾

Erasmus' opvattingen over de rol van de kerk en de wijze waarop het pausdom zijn plaats moet vervullen, worden uit deze opmerkingen maar al te duidelijk. Het heeft er alle schijn van dat Erasmus vrijwel voortdurend moest denken aan wat Julius II van het pausdom had gemaakt, maar toch leveren de opmerkingen geen onomstotelijk bewijs dat Erasmus de schrijver is van *Julius exclusus*. De opmerkingen zijn echter alle van dusdanige strekking dat zij wel degelijk met die satire in verband kunnen worden gebracht.⁶²⁾

Erasmus en Socrates

Uit het *Adagium* komt hoe dan ook Socrates als een soort heilige te voorschijn. Ook voor andere humanisten was Socrates een lichtend voorbeeld. Had Socrates niet de weg gewezen naar een leven van ontmaskering, van rationeel realisme, zoiets als *Socratic humanism*?⁶³⁾ Zo gold Socrates als een ethische maatstaf, die Erasmus, overdrachtelijk gesproken, blijktens zijn *Enchiridion* en *Lof der Zotheid* al veel eerder in zijn leven had ontmoet.⁶⁴⁾ Socrates was volgens Erasmus in een ander *Adagium* de bron van de zegswijze *Vita hominis peregrinatio* ('Het menselijk leven [als] een bedevaart'), een ook binnen de christelijke wereld veelvuldig gehanteerde metafoor, waarin wordt benadrukt dat het leven hier op aarde slechts een tijdelijke vervreemding betekent van God. In dat *Adagium* laat Erasmus bovendien Socrates als platonicus vertellen dat de - tijdelijk - uit de hemel verdreven zielen der mensen zich op hun terugkeer voorbereiden door studie der filosofie.⁶⁵⁾

Erasmus betoogde op gezag van Cicero (en Aristoteles) en in het voetspoor van zijn lichtend voorbeeld Agricola dat Socrates de filosofie uit de hemel op aarde had gebracht. Plutarchus had er vervolgens voor gezorgd dat de filosofie tot in de woon-, eet- en slaapkamers van individuele personen was doorgedrongen. In een

nadere uitleg bij de *Samenspraken* zou Erasmus nogmaals opmerken dat Socrates de filosofie uit de hemel op aarde had gebracht, maar nu omschreef hij zijn eigen rol in het verdere proces: Erasmus had ervoor gezorgd dat de filosofie zelfs in scherts, geroddel en borreltafelpraat was terechtgekomen.⁶⁶⁾

De verwijzing naar Socrates sloeg aan en werd ook meteen betrokken op Erasmus en zijn verhouding tot anderen. Ulrich von Hutten (1488-1523) beweerde in oktober 1515 Erasmus nader te staan dan Alcibiades Socrates, 'want waarom zal ik U, Erasmus, niet de Germaanse Socrates noemen'? Indringender is nog de vergelijking die Heinrich Loriti Glareanus (1488-1563) in september 1516 maakte door op te merken dat het weliswaar een goed voorbeeld was te zien hoe Alcibiades van Socrates kon leren hoe betaamelijk te leven, maar dat het nog veel meer waard was van Erasmus Christus te leren kennen: Glareanus was derhalve Erasmus meer verschuldigd dan Alcibiades Socrates.⁶⁷⁾

Zo werd Erasmus tot Socrates gebombardeerd, waardoor hij een *silenus* van Alcibiades werd die derhalve in aanmerking kwam voor dezelfde lof als Erasmus Socrates had toegezwaard. School achter het nietige uiterlijk dat Erasmus zichzelf zo vaak toeschreef dus ook niet de deugd zelve? Het lijkt een overmoedige veronderstelling, maar zij wordt door de context gesuggereerd. Maar wat dan met die echte Erasmus en zijn werkelijkheidsbeleving? Allereerst is daar in deze zelfde periode nog steeds het geharrewar met zijn geboortejaar, dat ook ons in Rotterdam herhaaldelijk in beroering brengt en evenzeer als de *Julius exclusus*-discussie aanleiding geeft tot steeds weer nieuwe gissingen, al lijkt de strijd thans ten gunste van 1466 te zijn beslecht.⁶⁸⁾ Dan zijn herkomst, jeugd jaren en opleiding met telkens andere facetten, wat ook geldt voor wat hij vertelt over de aard van de relaties tot zijn familieleden.⁶⁹⁾

Het is opvallend dat Erasmus zich zowel in verband met zijn levensbeschrijving als naar aanleiding van de plaatsbepaling ten aanzien van zijn geboorteland bediende van een tot een fictieve persoon gerichte brief. Over zijn leven schreef hij in 1516 aan een zekere Lambertus Grunnius, pauselijk secretaris, en over de implicaties van de kwestie Batavia-Holland in 1520 aan een zekere Petrus Manius.⁷⁰⁾ Beide brieven zijn belangrijke bronnen voor het leren kennen van Erasmus' denkwijze over zichzelf en zijn herkomst.

In de brief aan 'Grunnius' vertelt Erasmus zijn levensverhaal als dat over een zekere Florentius en diens oudere broer Antonius,

onmiskkenbaar schuilnamen voor Erasmus zelf en zijn oudere broeder Pieter. De 'Grunnius'-brief past in het kader van zijn streven om te worden bevrijd van de maatschappelijke gevolgen van zowel zijn onwettige geboorte als zijn kloostergelofte. De bedoelde passages in de brief aan 'Manius' kan men zien als een reactie op opmerkingen van de hier al eerder genoemde Gerard Geldenhauer. Deze meende dat Batavia moest worden geïdentificeerd met de Betuwe en dat dientengevolge zowel Holland als Gelre (Gelderland) - Gerards thuisland - zich op Bataafse herkomst mochten beroepen (de Betuwe lag namelijk deels in Holland en deels in Gelre), waarbij hij Erasmus in één moeite door in zijn woord vooraf tot 'onsterfelijk sieraad van Bataven en Germanen' had gebombardeerd.⁷¹⁾

Beeld en zelfbeeld

Onze Socrates had het wat moeilijk met de werkelijkheid als het hemzelf betraf. Dan werd het lastig als socratisch humanist het leven rationeel realistisch te nemen zoals het was. Een generatie later zou Montaigne opmerken dat het eenvoudiger was om als Aristoteles te spreken en als Caesar te leven dan om als Socrates te spreken en te leven.⁷²⁾ De Socrates-metafoor bleef niettemin Erasmus nabij, want ook zijn trouwe vriend en volgeling Beatus Rhenanus zou Erasmus in 1520 met Socrates vergelijken.⁷³⁾ Het lijkt verkieslijk de vergelijking niet teveel inhoud toe te dichten, maar haar te beschouwen als een retorische figuur, zeker als men zich realiseert dat Erasmus zelf op een gegeven moment Socrates tot de altaren verhief: in het *Colloquium Convivium religiosum* heeft Erasmus het immers over '*Sint Socrates, bid voor ons*'.⁷⁴⁾ Menigeen zal Erasmus ook nu nog in allerlei omstandigheden en bij velerlei gelegenheden tot voorspraak kunnen aanroepen, maar juist gere-deneerd vanuit Erasmus en zijn veronderstelde belevingswereld past geenszins een dergelijke incantatie, al werd zelfs Erasmus zelf, zij het door de Anglicanen, heilig en dus aanroepbaar verklaard.⁷⁵⁾

In de *Adagia* zijn behalve Erasmiaanse zelfbeelden - niet voor niets schreef Erasmus zijn goede vriend Andreas Ammonius in 1513 over zijn in de *Adagia* zo zichtbare 'zelfliefde'⁷⁶⁾ - ook bouwstenen voor beeldvorming door anderen te vinden. In beide wordt de werkelijkheid gestileerd, waardoor het zicht op Erasmus en zijn gedachten over zijn eigen herkomst en identiteit tegelijkertijd worden verhelderd en versluierd. Juist die versluiering was een belang-

rijk bestanddeel van wat Erasmus zelf wenste dat men zou denken. Door de *sileni* zo om en om te wentelen, bracht Erasmus zijn lezers tot associaties die op hun beurt weer tot hemzelf konden worden herleid.

Wat in dit verband bijvoorbeeld te denken over de 'Socrates uit Ferrara', ofwel Girolamo Savonarola (1452-1498), de dominicaan die zozeer zijn stempel op de Florentijnse samenleving heeft gedrukt, maar die uiteindelijk in 1498 op het schavot was gestorven? Recentelijk is opgemerkt dat Savonarola in de tegenstelling tussen *antiqui* en *moderni* de kant van de avant-garde koos en, zij het op grond van andere criteria, tot dezelfde slotsom kwam als, later, Erasmus: geen halsstarrig vasthouden aan het klassieke voorbeeld (met name in taalkundige zin), maar dat beschouwen als vrij te hanteren inspiratiebron. Hoe socratisch Savonarola moge worden genoemd en hoe treffend de hier bedoelde parallel moge zijn geweest, de verschillen tussen Savonarola en Erasmus zijn onmiskenbaar. Erasmus zelf noemde Savonarola als voorbeeld van een profetisch prediker die teveel op primaire emoties uit was. Bovendien was Savonarola in Erasmus' ogen juist een exponent van degenen die probeerden de studie der schone letteren in discredit te brengen. Zijn voorbeeld was derhalve geenszins navolgenswaard, integendeel: vanwege zijn ongehoorzaamheid had hij zijn verdiende lot ondergaan - overigens een blijk te meer van de grenzen van Erasmus' verdraagzaamheid, waarover in het vorige *Rotterdams Jaarboekje* al het een en ander is aangestipt.⁷⁷)

Het blijft alleszins verwarrend, al is thans wel duidelijk geworden dat Erasmus' zicht op het leven meer raadsels dan antwoorden biedt.

BIJLAGE

Erasmus over Kaïn

In een brief die Erasmus in november 1499 in Oxford aan zijn Friese vriend Johannes Sixtinus schreef, doet Erasmus verslag van een gesprek in Oxford over de vraag waarom Kaïn Gods toorn had gewekt. Erasmus vertelt een verhaal waarin hij de bijbelse traditie van Kaïn met de klassieke overlevering van Prometheus verbond. Hij deed alsof dat verhaal een samenvatting was van een verhandeling die hij in een oude foliant zou hebben gelezen. In werke-

lijkheid verzon hij zijn verhaal ter plekke.

Tenslotte (...) zei ik [Erasmus], om (...) de spanning van het harts-tochtelijk gesprek te breken en de tafel met een aardig verhaal op te vrolijken: 'Het is een overoude historie die uit de oudste schrijvers moet worden opgediept. Wat ik erover in geschriften heb gevonden, zal ik U vertellen als U mij op voorhand belooft mijn verhaal niet als een fabel te beschouwen'. Nadat zij dat hadden beloofd, begon ik te vertellen:

'Onlangs kwamen wij een zeer oude codex tegen, waarvan de titel en de naam van de auteur door de ouderdom waren wegge- wist en die door wormen, als steeds de schone letteren vijandig gezind, was aangevreten. Slechts één blad ervan was niet door het bederf aangetast en hieraan hadden wormen noch muizen geknaagd (...) Ik herinner mij daarin juist over wat jullie nu bespreken een verhaal te hebben gelezen dat of waar of, als het niet waar is, uiterst waarheidsgetrouw is en dat ik, als jullie dat willen, zal vertellen en op hun aandringen ging ik verder:

'Die Kaïn was een even begerige, hebzuchtige als vlijtige man. Hij had vaak van zijn ouders gehoord dat er in die lusthof waaruit zij waren verdreven (nl. het Paradijs) de heerlijkste gewassen als van- zelf uit de grond schoten met zwaar gevulde aren, grote graankor- rels en zulke hoge halmen dat zij onze inheemse elzen evenaren. (...) Hij had dat goed onthouden en toen hij bemerkte dat de grond die hij met zijn ploeg bewerkte nauwelijks (...) vrucht droeg, voegde hij aan zijn ijver listigheid toe.

Hij ging naar de Engel die het Paradijs bewaakte, viel deze met doortrapte sluwheid op het lijf en overreedde hem met geweldige beloften hem heimelijk enkele korrels van dat rijkere gewas te schenken. Hij stelde het de Engel zo voor alsof God zich allang zeker voelde in deze zaak en onachtzaam was geworden; mocht Hij het in het ergste geval bemerken, dan zou het best ongestraft blijven omdat het een kwestie van geen belang was, zolang er maar niet aan de appels werd geraakt, wat God onder bedreigin- gen had verboden.

'Kom', zei Kaïn, 'wees nu niet te ijverig als deurwachter. Als Uw al te grote dienstijver ook Hem eens onwelgevallig zou zijn? Wat als Hij nu eens wenst te worden beetgenomen en als Hem menselijke listigheden nu eens meer zouden vermaken dan saaie rust? En bent U nu zelf wel zo in uw schik met deze baan? Van engel heeft Hij U

tot scherprechter gemaakt om ons, ongelukkigen en verstotenen, wreed van onze geboortegrond te weren. Hij heeft U met een groot breed zwaard een vaste plaats gegeven bij de poort, een karwei waarvoor wij onlangs begonnen zijn onze honden te gebruiken.

Wij zijn er dan wel allerellendigst aan toe, maar het komt mij voor dat U in een niet minder beklagenswaardige toestand verkeert. Wij moeten het stellen zonder het Paradijs omdat wij een paar hapjes hebben genomen van een al te zoete appel. En om ons hiervandaan te houden, bent U tegelijk met de hemel het paradijs kwijtgeraakt. U bent er nog slechter aan toe dan wij, want het staat ons tenminste vrij herwaarts en derwaarts rond te zwerven waarheen onze lust ons brengt.

Ons land bevat, als U het niet mocht weten, van alles om ons in onze ballingschap mee te troosten : groene loofbossen, duizenden soorten bomen waarvoor we nog nauwelijks namen hebben, bronnen die overal op hellingen en uit rotsen ontspringen, stromen van helder water die grazige oevers bespoelen, hemelhoge bergen, lommerrijke dalen, rijke zeeën. Ik twijfel niet eraan of de aarde bergt in haar ingewanden nuttige rijkdommen, waarvoor ik al haar aderen zal doorzoeken om ze op te delven, of, als mij de jaren zullen ontbreken, zullen mijn nakomelingen dat doen.

Er zijn hier ook gouden appelen, sappige vijgen en allerlei vruchten. Veel groeit uit zichzelf overal in het rond, zodat wij niet al te zeer naar het Paradijs hoeven te verlangen, als wij maar eeuwig zouden mogen leven. Ziekten bedreigen ons, maar ook daar tegen zal menselijke inspanning een geneesmiddel vinden. Ik zie kruiden die een wonderbaarlijke geur uitademen. Als er nu eens iets zou worden gevonden dat het leven onsterfelijk maakt? Want ik zie niet in waartoe die kennis [nl. tussen goed en kwaad als resultaat van het eten van de appel in het Paradijs] leidt en wat is mij gelegen aan dingen die van geen belang voor me zijn? (...)

Zo hebben wij in plaats van een tuintje de hele wijde wereld ontvangen, terwijl U - van beide uitgesloten - noch van het Paradijs noch van de Hemel geniet. Wat vecht U, voor altijd aan deze poort gekluisterd en zwaaiend met Uw blinkend zwaard, anders dan met de wind? Kom op, neem nu, als U wijs bent, een voor Uzelf en voor ons gunstig besluit. Geef wat U zonder schade voor Uzelf aan ons kunt afstaan en ontvang in ruil daarvoor een deel van wat ons toebehoort. Begunstig als ellendige de ellendigen, als uitgestotene de uitgestotenen, als gedoemde de gedoemden.'

De kwaadste zaak is op deze wijze gewonnen door de slechtste mens die echter de beste pleitbezorger was. De paar heimelijk ontvangen korrels zaaide hij zorgvuldig uit. Zij zijn niet zonder winst opgekomen en die winst is weer aan de schoot der aarde toevertrouwd en dat nog eens weer enzovoort enzovoort. Nog maar enkele zomers waren voorbijgegaan, of hij had reeds een hele reeks uitgestrekte akkers met zijn oogst bedekt. Toen dit te duidelijk begon te worden om voor de hemelbewoners verborgen te blijven, is God hevig in toorn ontstoken: 'Voorzover ik begrijp', zei hij, 'hebben arbeid en zweet deze dief geholpen. Ik zal hem daarmee grootmoedig overladen.' En meteen nadat hij dat had gezegd, zond hij naar het gewas een van alle kanten verzamelde schare mieren, kalanders (korenwormen), padden, rupsen, muizen, sprinkhanen, zeugen, vogels en andersoortige plagen die het koren helemaal opraten, of het nog in de aarde verborgen was, het bezig was te ontspruiten, of in bloei stond, of geoogst en wel in schuren was opgeborgen. Daarbij kwam nog een geweldige ramp uit de hemel, namelijk zo'n geweld van hagelstenen en wind dat de halmen die zo dik waren als eikentakken afbraken als waren het dorre strohalmen. En omdat de Engel-bewaker de mensen zo welgezind was geweest, werd hij in een menselijk lichaam opgesloten. Toen Kain bekeek of de geofferde vruchten God welkom waren en zag dat er geen rook opsteeg, zat hij in wanhoop neer omdat hij begreep dat Gods toorn onwrikbaar was.'

Hier heb je, Sixtinus, het verhaal dat tussen de bekers is uitgesproken en daar ter plekke tussen de bekers is ontstaan en dat ik, zo je wilt zelfs vanuit die bekers, zorgvuldig aan je heb willen schrijven (...) Vaarwel.⁷⁸)

LITERATUUR

Rudolf Agricola, *Over dialectica en humanisme*, uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Marc van der Poel. Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland 5 (Baarn 1991).

P.S. Allen, H.M. Allen en H.W. Garrod (eds.), *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami* I-XI; XII: register (Oxford 1906-1958), aangehaald als: Allen I etc.

P.S. Allen, *The age of Erasmus* (Oxford 1914).

Publi Fausti Andrelini, *Amores sive Livia*, met een bio-bibliografie van de

- auteur uitgegeven door Godelieve Tournoy-Thoen. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren jaargang 44, nr. 100 (Brussel 1982).
- J.C. Bedaux, *Hegius Poeta. Het leven en de Latijnse gedichten van Alexander Hegius* (Deventer 1998).
- István Bejczy, 'Drie humanisten en een mythe. De betekenis van Erasmus, Aurelius en Geldenhouwer voor de Bataafse kwestie', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 109 (1996) 467-484.
- Ernst Benz, 'Christus und die Silene des Alcibiades', in: Benz e.a., *Christliche Wirklichkeitsschau. Aus der Welt der Religion. Religionswissenschaftliche Reihe II.3* (Berlin 1940) 1-31.
- Peter G. Bietenholz, *History and biography in the work of Erasmus of Rotterdam. Travaux d'Humanisme et Renaissance* 87 (Genève 1966).
- Nicolaas van der Blom, 'Rotterdam and Erasmus. Some remarks', in: J. Sperna Weiland en W.Th.M. Frijhoff (ed.), *Erasmus of Rotterdam. The man and the scholar* (Leiden enz. 1988) 240-252.
- Aug. Bludau, *Die beiden ersten Erasmus-Ausgaben des Neuen Testaments und ihre Gegner. Biblische Studien VII.5* (Freiburg im Breisgau 1902).
- Guido Calogero, *Erasmus, Socrate e il Nuovo Testamento. Academia Nazionale dei Lincei*, 34 (Roma 1972).
- L.G. Christian, 'The figure of Socrates in Erasmus' works', *Sixteenth-Century Journal* 3.2 (oktober 1972) 1-10.
- Cicero, *Gesprekken in Tusculum*, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Cornelis Verhoeven (Baarn 1980).
- Marcus Tullius Cicero, *Tusculanae disputationes*, ed. M. Pohlenz. Bibliotheca Teubneriana 1232 (Leipzig 1918).
- The correspondence of Erasmus*, translated by R.A.B. Mynors e.a., annotated by Wallace K. Ferguson e.a. 1 (Toronto-Buffalo-London 1974).
- Richard L. DeMolen, *The spirituality of Erasmus of Rotterdam. Bibliotheca humanistica et reformatonica XL* (Nieuwkoop 1987).
- Ephraim Emerton, *Desiderius Erasmus of Rotterdam* (New York-London 1899).
- Érasme, *Éloge de la folie*, traduction par Pierre de Nolhac, suivi de la *Lettre d'Érasme à Dorpius*, avec des annotations de Maurice Rat (Paris 1964).
- Érasme, *Les silènes d'Alcibiade*, traduction, introduction et notes de Jean-Claude Margolin (Parijs 1998).
- Erasmus da Rotterdam, *Adagia. Sei saggi politici in forma di proverbi*, a cura di Silvana Seidel Menchi (Torino 1980) 60-118; 312-329: *Sileni Alcibiadis* (2201), tekst en annotatie = ASD II.5, 159-191.
- Erasmus da Rotterdam, *Papa Giulio scacciato dai cieli*, testo latino a fronte a cura di Paola Casciano (Lecce 1998).
- Erasmus, *Education of a christian prince*, translated by Neil M. Cheshire and Michael J. Heath, with the *Panegyric for Archduke Philip of Austria*, translated by Lisa Jardine, edited by Lisa Jardine (Cambridge 1997).

- Erasmus in den spiegel van zijn brieven*. Een keuze uit de brieven van Erasmus, vertaald en toegelicht door dr. O. Noordenbos en Truus van Leeuwen, met een woord vooraf van prof. dr. J. Huizinga (Rotterdam 1936), heruitgave: *Brieven van Erasmus*, gekozen, vertaald en toegelicht door dr. O. Noordenbos en Truus van Leeuwen, met een woord vooraf van prof. dr. J. Huizinga. Prisma-Boeken 583 (Utrecht-Antwerpen 1960).
- Erasmus von Rotterdam, *Enchiridion militis christiani*, hrsg. Werner Welzig, in: Erasmus von Rotterdam, *Ausgewählte Schriften* 1 (Darmstadt 1968).
- Erasmus von Rotterdam, *Dialogus cui titulus Ciceronianus sive de optimo dicendi genere / Der Ciceronianer oder der beste Stil, ein Dialog ...*, übersetzt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von Theresia Payr. Erasmus von Rotterdam, *Ausgewählte Schriften* VII (Darmstadt 1972).
- Donald M. Frame, *The complete Essays of Montaigne* (Stanford 1995).
- Georg Gebhardt, *Die Stellung des Erasmus von Rotterdam zur römischen Kirche* (Marburg an der Lahn 1966) 377-395: 'Der Juliusdialog - doch ein Werk des Erasmus?'.
- Gerard Geldenhower van Nijmegen (1482-1542), *Historische werken*. Middeleeuwse Studies en Bronnen LIX (Hilversum 1998).
- Alois Gerlo, 'Érasme, homo batavus', in: *Commémoration Nationale d'Érasme, Actes/Nationale Erasmus-Herdenking, Handelingen* (Bruxelles/Brussel 1970) 61-80.
- Alois Gerlo, *Erasmus van Rotterdam. Zeven studies* (Nieuwkoop 1988).
- A. Gerlo, 'Le Julius exclusus a coelis dans la correspondance d'Érasme', in: R. de Smet (ed.), *La satire humaniste* (Louvain 1994) 165-187.
- J.B. Gleason, 'The birthdates of John Colet and Erasmus of Rotterdam: fresh documentary evidence', *Renaissance Quarterly* 32 (1979) 73-76.
- John B. Gleason, *John Colet* (Berkeley-Los Angeles-London 1989).
- Peter Godman, *From Poliziano to Machiavelli. Florentine humanism in the high Renaissance* (Princeton (NJ) 1998).
- Stefan Gronert, *Bild-Individualität. Die 'Erasmus'-Bildnisse von Hans Holbein dem Jüngeren* (Basel 1996).
- Léon-E. Halkin, 'Érasme et l'Europe', in: *Commémoration Nationale d'Érasme, Actes/Nationale Erasmus-Herdenking, Handelingen* (Bruxelles/Brussel 1970) 81-101.
- L.-E. Halkin, F. Bierlaire, R. Hoven (ed.), *Colloquia, Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami, ordinis primi, tomus tertius (ASD I.3)* (Amsterdam 1972).
- Timothy Hampton, *Writing from history. The rhetoric of exemplarity in Renaissance literature* (Ithaca-London 1990).
- Henri Hauser, 'Le 'Julius' est-il d'Érasme?', *Revue de littérature comparée* 7 (1927) 605-618.
- W.W. Heckscher, 'Reflections on seeing Holbein's portrait of Erasmus at Longford castle', in: *Essays in the history of art presented to Rudolf Wittkower* (Londen 1967) 128-148.

- Felix Heinimann en Emanuel Kienzle (ed.), *Adagiorum chiliarum tertia*, Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami, ordinis secundi, tomus quintus (ASD II.5) (Amsterdam 1981) 23-41: *Herculei labores* (2001); 159-190: *Sileni Alcibiadis* (vgl. Erasmo da Rotterdam, *Adagia*, ed. Seidel-Menchi).
- O. Herding (ed.), *Institutio principis christiani*, Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami, ordinis quarti, tomus primus (ASD IV.1) (Amsterdam 1974) 95-219.
- J. van Herwaarden, 'Wat doet een hond met een bad?', in: M.P. van Buijtenen e.a. (red.), *Gedachtengoed. Woordenstroom en klankbeeld*. Opstellen aangeboden aan dr. R.L. Schuurisma ter gelegenheid van zijn afscheid als bibliothecaris van de Erasmus Universiteit Rotterdam (Rotterdam 1992) 37-59.
- J. van Herwaarden, 'Erasmus van Rotterdam: beeld en werkelijkheid', *Rotterdams Jaarboekje* 1998, 191-220.
- Adalbert Horawitz, *Beatus Rhenanus, eine Biographie* (Wien 1872).
- Adalbert Horawitz und Karl Hartfelder, *Briefwechsel des Beatus Rhenanus* (Nieuwkoop 1966 [=Leipzig 1886]).
- I. Hoß, *Georg Spalatin (1484-1545). Ein Leben in der Zeit des Humanismus und der Reformation* (Weimar 1956).
- J. Huizinga, *Erasmus*, in: J. Huizinga, *Verzamelde Werken VI* (Haarlem 1950) 3-194.
- A. Hyma, *The youth of Erasmus*. University of Michigan Publications. History and political science X (Ann Arbor 1930).
- Lisa Jardine, *Erasmus, man of letters. The construction of charisma in print* (Princeton (NJ) 1993).
- Bram Kempers, *Ruysch en Erasmus in Rome. Een kleine bespiegeling over multidisciplinariteit, internationalisering en kinderen* (Amsterdam 1996).
- Daniel Kinney, 'Erasmus' *Adagia*: midwife to the rebirth of learning', *Journal of medieval and renaissance studies* 11 (1981) 169-192.
- G. Lamattina, *Crisostomo Colonna: tra gli umanisti e i reali di Napoli* (Salerno 1982).
- Peter Mack, *Renaissance argument. Valla and Agricola in the traditions of rhetoric and dialectic* (Leiden-New York-Köln 1993).
- John Joseph Mangan, *Life, character and influence of Desiderius Erasmus of Rotterdam, derived from a study of his works and correspondence* (2 dln.; London 1927).
- Margaret Mann Phillips, *The 'Adages' of Erasmus. A study with translations* (Cambridge 1964).
- Margaret Mann Phillips, 'Ways with the Adages', in: Richard L. DeMolen (ed.), *Essays on the works of Erasmus* (New Haven-London 1978) 51-60.
- Margaret Mann Phillips, *Erasmus on his times. A shortened version of 'The Adages of Erasmus'* (Cambridge enz. 1980).
- Jean Claude Margolin, 'Érasme et la vérité', in: *Recherches Érasmiennes* (Genève 1969) 45-69.
- James Kelsey McConica, *English humanists and reformation politics under*

- Henry VIII and Edward VI* (Oxford 1965).
- James K. McConica, 'Erasmus and the 'Julius': a humanist reflects on the church', in: Charles Trinkaus with Heiko A. Oberman (ed.), *The pursuit of holiness in late medieval and renaissance religion*. Studies in medieval and reformation thought 10 (Leiden 1974) 444-471.
- Clarence H. Miller, 'The logic and rhetoric of proverbs in Erasmus' *Prays of Folly*, in: Richard L. DeMolen (ed.), *Essays on the works of Erasmus* (New Haven-London 1978) 83-98.
- Clarence H. Miller (ed.), *Moriae Encomium id est Stultitiae Laus, Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami, ordinis quarti, tomus tertius* (ASD IV.3) (Amsterdam-Oxford 1979).
- M.E.H.N. Mout, 'Het Bataafse oor': de lotgevallen van Erasmus' Adagium *Auris Batava* in de Nederlandse geschiedschrijving', *Mededelingen van de Afdeling Letterkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* 56 (1993) 77-102.
- John C. Olin, 'Erasmus and St. Jerome: the close bond and its significance', *Erasmus of Rotterdam Society Yearbook* 7 (1987) 33-53.
- John C. Olin, 'Erasmus' *Sileni Alcibiadis*, 1515', in: John C. Olin, *The catholic reformation. Savonarola to Ignatius Loyola* (New York 1992) 65-89 (tekst *adagium* als bij Mann-Phillips, *Adages*).
- Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami, recognita et adnotatione critica instructa notisque illustrata*, ed. J.H. Waszink e.a., Ordinis I-[IX], T. 1- (Amsterdam 1969-), aangehaald als: ASD etc.
- Marjorie O'Rourke Boyle, *Christening pagan mysteries. Erasmus in pursuit of wisdom* (Toronto etc. 1981).
- Marjorie O'Rourke Boyle, *Rhetoric and reform. Erasmus' civil dispute with Luther* (Cambridge (Mass.)-London 1983).
- J.-B. Pineau, *Érasme et la papauté: étude critique du Julius exclusus* (Paris 1924).
- J.-B. Pineau, 'Érasme est-il l'auteur du *Julius*?', *Revue de littérature comparée* 5 (1925) 385-415.
- Albert Rabil, *Erasmus and the New Testament: the mind of a christian humanist* (San Antonio 1972).
- C. Reedijk, 'Een schimpdicht van Erasmus over Julius II', in: [L. Brummel e.a. (red.)], *Opstellen door vrienden en collega's aangeboden aan dr. F.K.H. Kossmann...* ('s-Gravenhage 1958) 186-207.
- Karl Schätti, *Erasmus von Rotterdam und die römische Kurie* (Basel 1954) 37-48: 'Der Juliusdialog'.
- S. Diane Shaw, 'A study of the collaboration between Erasmus of Rotterdam and his printer Johann Froben at Basel during the years 1514-1527', *Yearbook Erasmus of Rotterdam Society* 6 (1986) 31-124.
- Preserved Smith, *Erasmus. A study of his life, ideals and place in history* (New York 1962 [=1923]).
- C. Stange, *Erasmus und Julius II.: Eine Legende* (Berlin 1937).
- Paul Steenhuis, *Helden zonder zee. Het verhaal achter Nederlands populairste*

- jeugdboekenserie *De Kameleon* (Amsterdam 1998).
- Craig R. Thompson, *The Colloquies of Erasmus* (Chicago 1965).
- Karin Tilmans, *Aurelius en de Divisiekroniek van 1517. Historiografie en humanisme in Holland in de tijd van Erasmus*. *Hollandse studiën* 21 (Hilversum 1988).
- C.P.H.M. Tilmans, 'De Hollandse Kroniek van Willem Hermans ontdekt. Een Egmondse codex uit 1514', in: G.N.M. Vis en P.J. Margry (red.), *Heiligenlevens, annalen en kronieken. Geschiedschrijving in middeleeuws Egmond*. Egmondse studiën I (Hilversum 1990) 169-191.
- Karin Tilmans, 'La grande chronique de la Hollande (1517): lieu de mémoire raté?', in: Pim den Boer en Willem Frijhoff (red.), *Lieux de mémoire et identités nationales* (Amsterdam 1993) 113-119.
- Luigi Michelini Tocci, *In officina Erasmi. L'apparato autografo di Erasmo per l'edizione 1528 degli Adagia e un nuovo manoscritto del Compendium Vitae*. Note e discussioni erudite 20 (Roma 1989).
- G. Tournoy-Thoen, 'Deux épîtres inédites de Fausto Andrelini et l'auteur du "Iulius Exclusus"', *Humanistica Lovaniensia* 18 (1962) 43-75.
- James D. Tracy, 'Erasmus becomes a German', *Renaissance Quarterly* 21 (1968) 281-288.
- James D. Tracy, *Erasmus of the Low Countries* (Berkeley etc. 1996).
- J.H.W. Unger en W. Bezemer (ed.), *Bronnen voor de Geschiedenis van Rotterdam II: De oudste kronieken en beschrijvingen van Rotterdam en Schieland* (Rotterdam 1895).
- Mark Vessey, 'Erasmus' Jerome: the publishing of a christian author', *Erasmus of Rotterdam Society Yearbook* 14 (1994) 62-99.
- Hans Volz, 'Bibliographie der im 16. Jahrhundert erschienenen Schriften Georg Spalatins', *Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie* 5 (1958) 83-119.
- H. Vredeveld, 'The ages of Erasmus and the year of his birth', *Renaissance Quarterly* 46 (1993) 754-809.
- Robert Walter, *Trois profils de Beatus Rhenanus: l'homme, le savant, le chrétien* (Sélestat 1997).
- Jervis Wegg, *Richard Pace, a Tudor diplomatist* (London 1932).
- Anton G. Weiler, *Desiderius Erasmus. De spiritualiteit van een christen-humanist* (Nijmegen 1997).
- James Michael Weiss, 'Ecclesiastes and Erasmus. The mirror and the image', *Archiv für Reformationsgeschichte* 65 (1974) 83-108.
- Ari Wesseling, 'Are the Dutch uncivilized? Erasmus on the Batavians and his national identity', *Erasmus of Rotterdam Society Yearbook* 13 (1993) 68-102.
- Ari Wesseling (ed.), *Adagiorum chiliarum quarta (pars altera) necnon Adagiorum pars ultima. Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami, ordinis secundi, tomus octavus (ASD II.8)* (Amsterdam-Oxford 1997) 36-44: *Auris Batava* (3535); 258: *Vita hominis peregrinatio* (3974).
- Ari Wesseling, 'In praise of Brabant, Holland, and the Habsburg

- Expansion: Barlandus' Survey of the Low Countries (1524)', in: D. Sacré en G. Tournoy (ed.), *Myrica. Silvula Neolatina Iosepho IJsewijn ... oblata*. Supplementa Humanistica Lovaniensia (Leuven 1998).
- S.P. Wolfs, 'Erasmus von Rotterdam und die Dominikaner zu Löwen', in: R. Creytens en P. Künzle (ed.), *Xenia medii aevi historiam illustrantia oblata Thomae Kaeppli* II. Storia e letteratura. Raccolta di studi e testi 142 (Roma 1978) 787-808.
- S.P. Wolfs, *Middeleeuwse dominicanenkloosters in Nederland. Bijdrage tot een monasticon* (Assen 1984).
- Jozef IJsewijn, 'I rapporti tra Erasmo, l'umanesimo italiano, Roma e Giulio II', in: Achille Olivieri (ed.), *Erasmo, Venezia e la cultura padana nel '500* (Rovigo 1995) 117-129.

NOTEN

* Uitgebreide tekst van de voordracht op het Erasmus-colloquium dat op 16 oktober 1998 ter gelegenheid van het lustrum van de Erasmus Universiteit was georganiseerd.

- 1) Van Herwaarden, 'Erasmus van Rotterdam'.
- 2) Beatus Rhenanus aan Lefèvre d'Étaples (Basel, 1 maart 1512), Horowitz-Hartfelder, *Briefwechsel*, 41-45, nr. 24, aan Lefèvre d'Étaples (Basel, 1 maart 1512), 41: *Habet enim inferior Germania Erasmum Roterodamum, utriusque linguae callentissimum, quem ille suae Galliae plus iusto addictus a nobis mordicus auferre conatur*; 59-61, nr. 35, aan zijn leerlingen (Basel, 13 augustus 1513), 60: *optimo in literis praeceptore Erasmo nostro Roterodamo, cuius imaturum obitum et rei literariae dispendiosum dici non potest quam feram acerbe*; vgl. Walter, *Trois profils*, 8, 72.
- 3) Tracy, 'Erasmus becomes a German', 281.
- 4) Huizinga, *Erasmus, Verzamelde Werken* VI, 91.
- 5) Vgl. Rabil, *Erasmus and the New Testament*; Olin, 'Erasmus and St. Jerome'; Vessey, 'Erasmus' Jerome'.
- 6) Allen II, 257-259, nr. 423, van Colet aan Erasmus (Stepney, 20 juni 1516), ll. 47-49: *Nomen Erasmi nunquam peribit, sed gloriae dabis nomen tuum sempiternae, et sudans in Iesu vitam tibi comparabis illam aeternam*.
- 7) Uiteindelijk zou de verzameling in de laatste door Erasmus zelf verzorgde uitgave van 1533 tot 4251 zegswijzen zijn uitgedijd; Huizinga, *Erasmus, Verzamelde Werken* VI, 60-62; Mann Phillips, *Erasmus on his times*, VII-IX; vgl. Diane Shaw, 'Study'.
- 8) Allen IV, 217-232, nr. 1087, ll. 607-608; 250-255, nr. 1096, ll. 190-191; 266-269, nr. 1106, ll. 93-94 (Thomas More); IV, 260-261, nr. 1102, aan Johannes Oeculampadius (Leuven, 15 mei 1520), ll. 12-13 (Warham), vgl. Allen IV, 295-296, nr. 1118, aan Richard Pace, kopnoot.

9) ASD IV.1, 95-219; vgl. Allen II, 205-208, nr. 393, aan prins Karel (Basel, ca maart 1516), kopnoot: datering druk in mei 1516; Allen II, 236-237, nr. 407, aan Wilhelm Pirckheimer (Basel 12 mei 1516), ll. 6-7: meldt gereedgekomen druk: *Excuditur nunc libellus De Institutione Principis una cum aliis aliquot* (nl. *Panegyricus ad Philippum Austriae ducem* en *Plutarchus Opuscula*); vgl. Erasmus, *Education*, XVI.

10) Smith, *Erasmus*, 230; Huizinga, *Erasmus, Verzamelde Werken* VI, 140.

11) Allen III, 183-184, nr. 749, aan Johannes van Leuven (Leuven, 2 januari 1518), ll. 12-13; vgl. *The correspondence of Erasmus* 5, 258-260: nr. 749, kopnoot: twee mogelijkheden voor een 'echte' Jan van Leuven.

12) Mangan, *Life* II, 47-64, met vertalingen van de betreffende brieven; Huizinga, *Erasmus, Verzamelde Werken* VI, 64, 89.

13) Allen II, 181-187, nr 384: opdracht aan Leo X (Basel, 1 februari 1516) met tal van toespelingen op het vernieuwend karakter van zijn optreden; de 'gouden eeuw'-gedachte in een op 15 mei 1515 uit Londen verzonden brief aan kardinaal Raffaele Riario (1461-1521), Allen II, 68-73, nr. 333, ll. 49-50: *Saeculum quoddam vere aureum et insulas fortunatas somniabam...*; de ijzeren en gouden eeuw: Allen II, 79-90, nr. 335, aan Leo X (Londen, 21 mei 1515), ll. 76-77: *Sensit illico mundus Leonem gubernaculis rerum admotum, repente saeculum illud plusquam ferreum in aureum versum*; vgl. Allen II, 487-492, nr. 541, aan Wolfgang Fabricius Capito (Antwerpen, 26 februari 1517), ll. 6-7: *libeat...reiuvenescere*; ll. 9-10: *aureum...seculum*; Allen II, 526-528, nr. 566, aan Leo X (Brussel, ca 4 april 1517), ll. 31-40: *Libet interim tum mihi privatim hanc gratulari felicitatem, cui contigerit probari non solum Pontifici Maximo sed Leoni inter maximos suis dotibus maximo: tum autem publice saeculo huic nostro, quod prorsus aureum fore spes est, si quod unquam fuit aureum, ut in quo tuis felicissimis auspiciis tuisque sanctissimis consiliis tria quaedam precipua generis humani bona restitutum iri videam; pietatem illam vere Christianam multis modis collapsam; optimas literas, partim neglectas hactenus, partim corruptas; et publicam ac perpetuam orbis Christiani concordiam, pietatis et eruditionis fontem parentemque*; Allen III, 585-586, nr. 966, aan Henry Guildford (Antwerpen, 15 mei 1519), ll. 38-40: *Equidem aureum quoddam seculum exoriri video, quo mihi fortassis non continget frui, quippe qui iam ad fabulae meae catastrophem accedam*; Allen III, 587-593, nr. 967, aan Thomas Wolsey (Antwerpen, 18 mei 1519), l. 36: *Video, video prorsus seculum quoddam aureum exoriri...*; vgl. Allen II, 478-480, nr. 534, aan Guillaume Budé (Antwerpen, 21 februari 1517) ll. 61-62: *utinam contingat reiuvenescere*; Allen III, 63-64, nr. 642, aan Cuthbert Tunstall (Leuven, 30 augustus 1517), l. 6: *O si liceat reiuvenescere*.

14) Allen IV, 370, kopnoot bij nr. 1155, brief aan Johann Reuchlin (Keulen, 8 november 1520): Georg Burkhard (1482-1545) von Spalt, Spalatinus, de bibliothecaris en secretaris van de keurvorst Frederik van Saksen, vgl. Hoß, *Georg Spalatin*; de vertalingen: Volz, 'Bibliographie', 92-94; 98-100; 103: nrs. 6 (*Aut regem aut fatuum nasci oportere*, *Adagia*, nr. 201 en, volgens Allen II, 415-418, nr. 501, van Spalatinus (Lochau, 11 december 1516), kopnoot: *Sileni Alcibiadis*, *Adagia*, nr. 2201), 9 (Plutarchus, *Opuscula*);

17 (Allen III, 361-377, nr. 858, aan Paul Volz (Basel, 14 augustus 1518), inleiding tot *Enchiridion*-editie 1518); 18 (Allen I, 551-554, nr. 288: aan Anton van Bergen (Londen, 14 maart 1514) en *Querela Pacis*), 19 (*Institutio principis christiani*), 24 (*Paraclesis*); het eerste contact werd gelegd door Luther, die Erasmus op 28 maart 1519 heeft geschreven, Huizinga, *Erasmus, Verzamelde Werken* VI, 136: Allen III, 516-519, nr. 933 (Wittenberg, 28 maart 1519).

15) Aug. Blutau, *Die beiden ersten Erasmus-Ausgaben des neuen Testaments und ihre Gegner*. Biblische Studien VII.5 (Freiburg im Breisgau 1902), i.h.b. 86-125: 'Die Fehde mit Lee'; vgl. Albert Rabil, *Erasmus and the New Testament: the mind of a christian humanist* (San Antonio 1972).

16) Het betreft de dominicaan Laurentius Laurentii, later prior in Groningen, inquisiteur voor de diocesen Utrecht en Münster (1530), *diffinitor* van het provinciaal kapittel (1533; over hem: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* II, 789); Allen IV, 277-280, nr. 1110, aan Johann Witz (Leuven, ca juni 1520), kopnoot: over de uitgave van *Antibarbari*; IV, 347-349, nr. 1144, aan Francesco Chierigato (Leuven, 13 september 1520), ll. 34-38; IV, 353-355, nr. 1147, aan Peter Manius (Leuven, 1 oktober 1520), ll. ll. 91-96; IV, 391-393, nr. 1164, aan Godescalc Rosemondts (Leuven, december 1520), ll. 2-4, vgl. ll. 50-56; IV, 394-396, nr. 1165, aan Capito (Leuven, 6 december 1520), ll. 16-18; IV, 396-400, nr. 1166, aan ? (Leuven, december 1520), ll. 25-29; IV, 418-419, nr. 1172, aan Godescalc Rosemondts (Leuven, ca 17 december 1520), ll. 2-4 enz., vgl. 32; IV, 420-424, nr. 1173, aan Frans Cranevelt (Leuven, 18 december 1520), ll. 99-111; IV, 463-479, nr. 1196, aan Vincent Dierckx (Leuven, ca maart 1521), ll. 201-205; vgl. IV, 554-564, nr. 1225, aan Petrus Barbirius (Brugge, 13 augustus 1521), ll. 155-159; V, 203-227, nr. 1342, aan Marcus Laurinus (Basel, 1 februari 1523) ll. 113-122: verwijzing naar een ander incident op 28 oktober 1521 waarin Laurentius zou zijn betrokken, vgl. echter Allen VIII, 252-258, nr. 2205, aan Johann Botzheim (Freiburg, 13 augustus 1529), ll. 187-193: een ander dan Laurentius; Allen VI, 87-107, nr. 1581, aan Beda (Basel, 15 juni 1525), ll. 377-385: het hele verhaal over Laurentius, zie ook VIII, 252-258, nr. 2205, aan Johann Botzheim (Freiburg, 13 augustus 1529), ll. 178-186; VI, 107-110, nr. 1582, aan de Leuvense theologen (Basel, 1 juli 1525), ll. 42-43: optreden van Aleander; over Laurentius Laurentii: S.P. Wolfs, *Middeleeuwse dominicanenkloosters in Nederland. Bijdrage tot een monasticon* (Assen 1984) 44-45; 46, vgl. 49, 50: XIVj, 51: XV.1, 53: XVII.7, 57: XXI.4; S.P. Wolfs, 'Erasmus von Rotterdam und die Dominikaner zu Löwen', in: R. Creytens en P. Künzle (ed.), *Xenia medii aevi historiam illustrantia oblata Thomae Kaeppli* II. Storia e letteratura. Raccolta di studi e testi 142 (Roma 1978) 787-808; 797-800.

17) Van Herwaarden, 'Wat doet een hond met een bad?'; vgl. Jardine, *Erasmus*, 194-199: Engelse vertaling van Erasmus' *Adagium*, met verwijzing naar vroegste Agricola-drukken; vgl. thans ook: Bedaux, *Hegius Poeta*, 52-57; 332-334.

18) Allen II, 31-32, nr. 311, aan Matthias Schürer (Basel, 15 oktober 1514), ll. 26-27: Rudolf Agricola *cuius ego scripta quoties lego, toties pectus illud sacrum ac coeleste mecum adoro atque exosculor*; de andere mening in *Spongia* (1523), geciteerd door Mack, *Renaissance argument*, 313 (met verwijzing naar LB X, 1666A).

19) Erasmus von Rotterdam, *Ciceronianus*, 276-279.

20) Het betreft hier achtereenvolgens de *Adagia* nrs. 339 [1508-editie: 336] (*Quid cani et balneo*), 1001 (*Festina lente*) en 2001 (*Herculei labores*); Allen I, 521-525, nr. 269, inleiding *Adagia*-uitgave 1515 (geschr. Londen, 5 januari 1513), ll. 44-49: *Porro cum iterum pararem editionem apud Venetos ... tantum laborum quantum non unum requirat Herculem uni homuncioni erat exhauriendum*, vgl. Huizinga, *Erasmus, Verzamelde Werken* VI, 121.

21) Het bedoelde portret is als afbeelding bij het begin van het *Adagium* in ASD II.5 opgenomen; Erasmus schonk het portret aan William Warham, de aartsbisschop van Canterbury: Allen V, 534-536, nr. 1488, aan William Warham (Basel, 4 september 1524), ll. 1-3; vgl. Heckscher, 'Reflections'; Gronert, *Bild-Individualität*, 76-86; de glimlach: Jardine, *Erasmus*, 45: 'This handsome portrait...shows an *enigmatically smiling* Erasmus'; het portret is thans afgestaan in bruikleen aan de National Gallery te Londen (Loan 658; herkomst: Longford Castle bij Salisbury). Op de achtergrond rechts is op de snee van één van de daar geschilderde boeken aangegeven het jaartal MDXXIII en de tekst *Ille ego Iohannes Holbein Non facile ullus / Iam michi mimus erit quam michi Momus erit*; Mallarius: Allen IX, 111-119, nr. 2424, van Nicolaas Mallatius (Saint-Bel, 1 februari 1531), l. 261, vgl. Allen IX, 224-230, nr. 2466, aan Mallarius (Freiburg, 28 maart 1531), ll. 58-59: *Equidem non agnosco Batavi Herculis gloriosum titulum, quem tu mihi tribuis*.

22) *Adagia*-nr 3535; Wesseling, 'Are the Dutch uncivilized', 69-75; 88, vgl. 96-97; vgl. Gerlo, 'Érasme, homo batavus'; Tracy, 'Erasmus becomes a German'.

23) Martini Dorpii sacre theologiae licentiatii dialogus in quo Venus et Cupido omnes adhibent versutias ut Herculem animi ancipitem in suam militiam invita virtute perpellant; Eiusdem thomus Aululariae Plautinae adiectus cum prologis aliquot in comediarum actiones et pauculis carminibus; Chrysostomi Neapolitani epistola de situ Hollandiae vivendique Hollandorum institutis; Gerardi Noviomagi de Zelandia epistola consimilis.

Cum gratia et Privilegio. Prostant venales in edibus Theoderici Martini Alostensis Lovanii e regione Scholae Iuris civilis qui & impressit (*circa 1514*, in pen bijgeschreven); datering G5: *secundo kalendas Martias* [28 februari] *Anno MCCCC.XIII.*, moet zijn: 1514 (Leuven 1514); de brief van Chrysostomus: F3^v-G4.

24) De inleidende brief van Dorpius: F2-F3; Willem Hermans schreef in 1508-1509 *Olandie Gelrieque bellum* (Tilmans, *Aurelius*, 128); de door Dorpius geciteerde kwalificaties van de Bataven: F3: *feroces; truces; animosi; fortissimi; veteres militiae magistri; populi virtute praecipui; fidelissimi; statura*

proceri; nobilissimi; socii imperii Romani; a primevo aevo laudis et gloriae populus; laudis et gloriae cupidi; quondam duces Germaniae atque Galliae in bello quod gerebant contra Romanos; audacissimi; immetuentissimi; victoriosi; veteres multorum bellorum victores; validissimi artus exercitus tributorum expertes; Galli pro libertate, Germani ob praedam, Batavi pro gloria ad prelia instigabantur ut scribit Tacitus libro vigesimo; de brief van Geldenhauer: G3-4.

25) Tilmans, *Aurelius*, 121, 131-140 (132, bijschrift bij ill. 23: Aurelius inspireerde Erasmus); de verhandeling *Defensorium gloriae Batavinae* werd pas in 1586 gedrukt; vgl. Tilmans, 'La grande chronique de la Hollande (1517)', 116-118; Wesseling, 'Are the Dutch uncivilized?', 76 en n. 18. Volgens de Nijmeegse historicus István Bejczy is de opmerking van Aurelius over diens invloed op Erasmus onjuist: I.P. Bejczy, 'Drie humanisten en een mythe', 468-471; vgl. Geldenhauer, *Historische werken*, 14.

26) Tilmans, *Aurelius*, 56-57 (Piccolomini, Maffei, Marliani), 122, 128 n. 2 (Maffei), 131, 193-194 (tekstfragment Marliani); Tilmans suggereert ontlening, vgl. Bejczy, 'Drie humanisten', 469-470.

27) Allen II, 17-24, nr. 305, aan Jacob Wimpfeling (Basel, 21 september 1514), ll. 216-217: ... *et adlubescit mihi mea Germania, quam piget ac pudet tam sero cognitam fuisse*; II, 90-114, nr. 337, aan Dorpius (Antwerpen, eind mei 1515), ll. 10-12: *Multae mihi cotidie redduntur ab eruditis viris litterae, quae me decus Germaniae, quae solem, quae lunam faciunt, et splendidissimis titulis onerant verius quam ornant*; vgl. Halkin, 'Érasme et l'Europe', 86-89.

28) Van der Blom, 'Rotterdam and Erasmus', 240-241.

29) Wesseling, 'Are the Dutch uncivilized?', 73 n. 13, doorlopend naar 74, dankt de associatie met Crisostomo Colonna aan Jozef IJsewijn; Nogarolo: aldaar, n. 38.

30) De zelfomschrijving, G2^F: *Deinde quantam rem egerim, diu mecum contemplatus quod hoc iam sexagenarius a Lucanis usque in Italia ortus, ad extremum illum orbis terrarum limitem venerim tot montes, tot silvas, tot flumina tranans, tot terras tot maria emensus: tam audax, tam memorabile facinus dignum censui quod aliquo posteris monumento testificatum relinqueretur ac sicut Herculis quondam iter erectae ad Gades in atlantico mari columnae Alexandri expeditionem a Caspiis postas positae arae Pompei arma ad Pyreneos montes illata defixae identidem columnae testantur.*

31) G. Lamattina, *Crisostomo Colonna: tra gli umanisti e i reali di Napoli* (Salerno 1982) 15: Colonna omstreeks 1455-1456 geboren; 41: in 1539 gestorven; 30: bezet kerkelijke prebenden in Bari en Bitonto; 35-37: herfst 1515 in dienst van Isabella van Aragon naar Krakau ten behoeve van huwelijksplannen van Bona Sforza en Sigismund van Polen, waarvandaan hij via Duitsland en de Nederlanden op 3 april 1517 in Parijs arriveerde; 36-37: *Egli [nl. Crisostomo Colonna], poi, prese la via di Germania e dei Paesi Bassi, ansioso di conoscere i luoghi, i costumi e gli usi di quelle popolazioni. In una delle sue più belle ed eleganti lettere latine, la De situ et moribus Hollandiae cì describe con vivacità e l'arte di un reporter consumato gli usi e i costumi degli Olandesi: all'inizio ti par di rileggere il De bello gallico di Cesare, dal quale, qua*

e là, prende spunti: ma, nell'insieme, la lettera ha la robustezza e l'eleganza ciceroniana. Abbiamo, inoltre, di questo suo lungo viaggio un divertente epigramma sulle donne tedesche (tekst: aldaar, p. 70).

32) Tilmans, 'Hollandse kroniek', 171-182.

33) Allen I, 557-560, nr. 291, aan Johannes Becar van Borselen (Middelburg, 19 april 1514), ll. 68-70: Filips van Spangen *conterraneus tibi est ac plane vicinus proximus, atque etiam tui hoc nomine amantissimus*.

34) Door de uitgevers daarvan opgenomen in de *Beschryvinge van de eerste beginselen...der stede Rotterdam, 1296-1572*, in: Unger-Bezemer, *Bronnen...Rotterdam II*, 193-194 (op basis van GARotterdam, Hs. 2397, 120^v-122^r); de Latijnse tekst: Martini Dorpii...dialogus... G1^v: *Est ibi urbecula quedam apprime concinna, cui nomen est Rothorodamo, in eam et proficiscens et rediens, duabus noctibus sum diversatus cumque miro quodam studio diligentius illam quam caeteras pertractarem nescio quo pacto factum est ut illius intuitu vix mihi oculi possent expleri. Cognoscebam sane illam et magnitudine et opibus multis aliis cedere occultioribus tamen nescio quibus causis ea mihi placebat impensius. Menia, portae, strata viarum arridebant mihi. Parietes ipsi tecta aedificia omnia ultro mihi videbantur adulari denique coelum illud nitere purius et aura spirare nescio quid divinius. Vernari propinquus ager tepere circumfusus aer herbaeque ipse, ac salicta (quibus Olandinus ager maxime consitus est) olere nescio quid amabilius videbatur. Dum id stupeo mecum et causam eius rei tacitus quero atque vestigo tandem cuiuspiam relatu cognovi ea in urbe auras primi hausisse luminis primum illud latiae atque atticae linguae lumen Erasmus agnovi extemplo hinc illud caeli nitere defecatius, hinc illos aeris vernos tepores, hinc illam arborum, herbarum, locorum olentiam / G2^r / tam suavem. Vach quantorepente perfusus sum gaudio, quod bene mecum actum censui, cui fortunatum illud solum intueri contigerit, quod fortunatum ac salutare illud Germaniae sidus aliquando protulisset veneratus igitur loci genium, urbis menia ter et quater exosculor, tum piis quibusdam conceptis verbis, nutriculae illius divini hominis urbi bene precatus vix inde pedem extuli.*

35) Allen I, 564-573, nr. 296, aan Servatius Rogerus (Hammes, 8 juli 1514), vgl. Mangan, *Life I*, 361-367: Engelse vertaling; Huizinga, *Erasmus, Verzamelde Werken VI*, 83-85.

36) Kempers, *Ruysch en Erasmus*, 11-27; 23: Kempers nuanceert overtuigend Huizinga, *Erasmus, Verzamelde Werken VI*, 60, 80-81; Gerlo, 'Iulius exclusus', 182; Erasmo da Rotterdam, *Papa Giulio*, 23; 25-26.

37) Erasmo da Rotterdam, *Papa Giulio*, 13-18; 22-26, vgl. Gerlo, 'Iulius exclusus'; Huizinga, *Erasmus, Verzamelde Werken VI*, 80: 'Zoo heeft Erasmus, hoewel hij het zijne bijdroeg om het werkje in handschrift te verspreiden, verder zijn geheele leven lang zijn uiterste best gedaan, om de anonymiteit ervan te bewaren, en toen het algemeen bekend geworden en in druk verschenen was, en men hem als auteur meende te herkennen, heeft hij zijn auteurschap altijd zorgvuldig geloochend, zorg dragend dat hij het deed in termen, die een formeele leugenachtige ontkenning vermeden'; vgl. McConica, 'Erasmus and the "Julius"', 452.

38) Allen III, 463-464, nr. 908, aan Thomas More (Leuven, 1 januari 1519), ll. 2-4: *Persuaserant Coloniae uni atque alteri libellum illum impium et non uno incendio dignum a me conscriptum fuisse;...*; 587-593, nr. 967, aan Thomas Wolsey (Antwerpen, 18 mei 1519), ll. 180-183, met verwijzing Erasmus' brief aan Johann Kaiser (Allen III, 44-46, nr. 622, Antwerpen, 16 augustus 1517, ll. 21-23): *Nullum adhuc opus conscripsi, neque conscripturus sum, cui non praefigam meum nomen. Lusimus olim in Moria, sed incruente* [aan Kaiser: *Lusi quidem in Moria, sed incruente: nullius famam nominatim perstrinxi. In mores hominum lusimus, non in famam hominum*], *licet fortasse plus satis libere*; vgl. Gerlo, 'Iulius exclusus', 174-175 (More); 177 (Wolsey).

39) Voor de problematiek als zodanig onder andere de kopnoot bij de brief van Thomas More aan Erasmus, Allen II, 418-421, nr. 502 (Londen, 15 december 1516): 'From this direct statement of the existence of a copy written by Erasmus' own hand, there can be no doubt that he was the author of it'; de sleutelpassage in dezen aldaar, ll. 9-14: *Lupsetus* (Thomas Lupset (1498-1530), favoriete leerling van Colet en vertrouweling van Erasmus, More en Richard Pace) *restituut mihi aliquot quaterniones tuas quas olim apud se tenuerat. In his est Iulii Genius* (de satire) *et declamationes duae* (nl. twee schimpdichten op Julius II), *altera de pueris statim a pueritia erudiendis* (in Rome in 1509 als onderdeel van *De copia* geschreven, in september 1529 onder de titel *De pueris statim ac liberaliter instituendis* afzonderlijk bij Froben gedrukt), *altera consolatoria* (geschreven in 1509 in Siena, in december 1517 onder de titel *De morte declamatio* samen met de *Querela pacis* door Froben gedrukt); *tua manu omnia, sed prima tantum scriptio, neque quicquam satis integrum. Extra haec sancte negat tui quicquam apud se esse quo tu desyderas. Haec si mitti ad te postules, illico fac intelligam*; Erasmus' reactie: Allen II, 494-495, nr. 543, aan Thomas More (Antwerpen, 1 maart 1517), ll. 32-34: *Remitte exemplaria epistolarum quas nunc mitto, et quae reddidit Lupsetus, sed per hominem certum*; het verwijt aan Lupset: Allen III, 89-90, nr. 664, van Thomas Lupset (Parijs, 15 september 1517); Erasmus weer in bezit van de bedoelde handschriften: Allen III, 112-113, nr. 690, aan Thomas Lupset (Leuven, 26 oktober 1517), ll. 3-4: *A Moro recepi decla[ma]ciunculam et praeterea nescio quid* (d.w.z. wrsch. het hs. met de *Iulius exclusus*); vgl. Allen, *The age of Erasmus*, 184-189; Pineau, 'Érasme est-il l'auteur du *Iulius*?', 391-392; Schätti, *Erasmus*, 47-48; Reedijk, 'Schimpdicht'; Gerlo, 'Iulius exclusus', 167-172 (vermeldt 171-172 abusievelijk brief nr. 431, moet zijn nr. 664); Kempers, *Ruysch en Erasmus*, 19-20; Erasmo da Rotterdam, *Papa Giulio*, 12.

40) Huizinga, *Erasmus, Verzamelde Werken* VI, 80-81; Tracy, *Erasmus of the Low Countries*, 74, verwijst naar McConica, 'Erasmus and the *Iulius*'; IJsewijn, 'I rapporti', 123-128; vgl. Hauser, 'Le "Julius" est-il d'Érasme?', 617: 'il nous semble que la question reste ouverte'; Gebhardt, *Stellung*, 395: 'aber er stammt eben nicht von Erasmus'.

41) Allen III, 573-575, nr. 961, aan Lorenzo Campeggio (1 mei 1519), ll. 34-65: Andrelinus en de Venetiaanse humanist Hieronymus Balbo (ca 1460-1535), vgl. Andrelini, *Amores sive Livia*, ed. Tournoy-Thoen, 87-104:

'Faustus' relatie tot Erasmus'.

42) Stange, *Erasmus*; vgl. echter Tournoy-Thoen, 'Deux épîtres', die deze toeschrijving ontkracht en de geste van Andrelinus jegens Erasmus suggereert, zie ook: Andrelini, *Amores sive Livia*, ed. Tournoy-Thoen, 97-101; McConica, 'Erasmus and the "Julius"', 452; Erasmo da Rotterdam, *Papa Giulio*, 11.

43) Allen, I, 443-447, nr. 211, aan William Mountjoy (Venetië, september 1508) ll. 41-46 en n. bij 43, daar ook vermelding van Pace als Erasmus' gastheer in Ferrara (dec. 1508-jan. 1509), vgl. ook Allen IV, 553-554, nr. 1224, aan William Thale (Brugge, 13 augustus 1521), l. 5 en n. daarbij; vgl. Wegg, *Richard Pace*, 11-13; Smith, *Erasmus*, 111; Erasmo da Rotterdam, *Papa Giulio*, 24.

44) *Times Literary Supplement*: Patrick Collinson in het nummer van 26 december 1997 over Cathy Curtis.

45) Het is opmerkelijk dat Jean-Claude Margolin in zijn behartenswaardige verhandeling 'Érasme et la vérité' nauwelijks (zie p. 67) deze vraag opwerpt noch zijn werkelijkheidsperceptie tot punt van overweging maakt.

46) Allen I, 268-271, nr. 116, aan Johannes Sixtinus (Oxford, november 1499), Nederlandse vertaling: *Erasmus in den spiegel van zijn brieven*, 25-32 (zie bijlage); vgl. Huizinga, *Erasmus, Verzamelde Werken VI*, 32-33, 80; Érasme, *Silènes*, XLIX.

47) Het betreft het traktaat *De duplici martyrio*, Silvana Seidel Menchi, 'Un'opera misconosciuta di Erasmo? Il trattato pseudo-cipriano *De duplici martyrio*', *Revista Storica Italiana* 90.4 (1978) 709-743.

48) Érasme, *Silènes*, XLVI.

49) Pineau, 'Érasme est-il auteur du *Julius*?', 387, n. 1 doorlopend tot 388; vgl. 389 n. 2, doorlopend tot 391, 391: *Rien n'est donc plus complexe, ondoyant et divers que le génie érasmien*.

50) *Adagium* 2201, ASD II.5, 159-191 = Erasmo da Rotterdam, *Adagia*, ed. Seidel Menchi, 60-118; 312-329: tekst en annotatie; zie ook aldaar XLVIII-LXI: inleiding tot o.a. *Sileni Alcibiadis* (1515) en 61-119: Italiaanse vertaling; vgl. Mann Phillips, *Adages*, 269-296, ook in: Olin, 'Erasmus' *Sileni Alcibiadis*', 71-89; Mann Phillips, *Erasmus on his times*, 77-97; Érasme, *Silènes*; vgl. Benz, 'Christus' 14-22; Kinney, 'Erasmus' *Adagia*', 184-192.

51) Zie bv. Érasme, *Éloge de la folie*, comm. Maurice Rat, 142-143; vgl. Kinney, 'Erasmus' *Adagia*', 185 n. 35.

52) 2 Cor. 11:3-15, vgl. O'Rourke Boyle, *Rhetoric and Reform*, 134-135 (de in het *Adagium* geciteerde passage: 2 Cor. 11:23-29, ASD II.5, 180, ll. 402-410).

53) *Sileni Alcibiadis*, per Des. Erasmum Roterodamum, cum scholiis Ioannis Frobenii [in werkelijkheid: van Beatus Rhenanus] pro graecarum vocum & quorundam locorum apertiori intelligentia ad calcem adiectis, Basileae apud Io. Frobenium mense aprili an. MDXVII (1-13: *adagium*-tekst; 14-18: *scholia*); vgl. Horowitz-Hartfelder, *Briefwechsel*, 92-94, nr. 64, aan Erasmus (Basel, 24 april 1517), 92: *Timent ne Proverbiis haec editio sit nocitu-*

ra, vgl. Allen II, 549-552, nr. 575, van Beatus Rhenanus (Basel, 24 april 1517), l. 25: citaat; vgl. l. 16 en noot bij l. 11: 28 april 1517; Walter, *Trois profils*, 77.

54) Erasmus von Rotterdam, *Enchiridion*, ed. Welzig, 188-193, vgl. Kinney, 'Erasmus' *Adagia*', 187; *Lof*: ASD IV.3, 104, ll. 578-580: *Principio constat res omnes humanas, velut Alcibiadis Silenos, binas habere facies nimium inter sese dissimiles; 597-599: Verum eum errorem tollere est fabulam omnem perturbare. Illud ipsum figmentum et fucus est, quo spectantium oculos detinet*; vgl. Benz, 'Christus', 8-14; Miller, 'Proverbs', 85, 89: andere strekking; O'Rourke Boyle, *Christening pagan mysteries*, 51.

55) Steenhuis, *Helden zonder zee*, 112-115; citaat: 116.

56) ASD II.5, 166, ll. 121-124: *Si quis rerum vim ac naturam penitus introspectiat, reperiet nullos a vera sapientia longius abesse quam istos, qui magnificis titulis, qui sapientibus pileis, qui splendidis cingulis, qui gemmatis anulis absolutam profitentur sapientiam.*

57) Calogero, *Erasmus*, 19, verwijst naar tekst ASD II.5, 164, ll. 67-85; vgl. Bietenholz, *History and biography* 87-89; over de connectie tussen de strekking van dit *Adagium* en het *Enchiridion*: Mann-Phillips, 'Ways with Adages', 59.

58) ASD II.5, 166, ll. 138-142: *Nullos esse minus episcopos, quam qui inter episcopos primas tenent. Etiam atque etiam te rogo, lector, ne putes haec in cuiusquam dici contumeliam. Rem notamus, non homines. Optamus esse nullos, in quos haec congruant. Et si nunc tales nulli sunt, quod faxit Christus, tales olim fuerunt et in posterum fortasse futuri sunt.*

59) ASD II.5, 168-170, ll. 193-206, i.h.b. 170, ll. 204-206: *Inverte Silenum, nihil interdum invenies nisi bellatorem, negotiatorem, denique tyrannum, iamque magnifica illa insignia comoediam fuisse iudicabis.*

60) ASD II.5, 178-180, ll. 397-402; 419-420: *Volo quam maxime triumphare pontificem, non his sanguinariis triumphis, quos sceleratus Marius, quos impius egit Iulius, ..., sed vere magnificis et apostolicis, cuiusmodi Paulus bellator ac dux longe splendidior Alexandro Magno describit ... Vides quae belli decora, quae victoria, qui triumphus apostolicus. Haec est illa gloria, per quam ceu sacram rem Paulus aliquoties deierat*; vgl. Thompson, *Pretext*, 93.

61) ASD II.5, 182; 184; 186; 188, ll. 458-461; 510-514; 560-562; 581: *Christus palam negavit regnum suum huius esse mundi, et tu convenire putas, ut Christi successor mundanam ditionem non solum admittat, verum etiam ambiat proque hac omnem quod aiunt moveat lapidem? (toespeling op *Adagium* 330: *Omnem movere lapidem*). ... Quid cum mammona Christum, cum Christi spiritu Belial (vgl. 2 Cor. 6:15) conaris iungere? Quid mitrae cum galea, quid sacrae pallae cum Mavortia lorica, quid benedictionibus cum bombardis, quid clementissimo pastori cum armatis latronibus? Quid sacerdotio cum bello? Quid machinis oppida subruit, qui claves habet regni coelorum? ... Illic saepenumero praeter omnem spem obvenit rerum summa, ut quem remis genuerat natura, fortunae ludus evehat ad regnum (vgl. Pineau, 'Érasme est-il l'auteur du *Iulius*?', 395). ... Vides opinor ut tota res in diversum exeat, si silenum inverteris.*

62) Zie daarvoor de annotatie van Seidel-Menchi in Erasmo da Rotterdam, *Adagia* of in ASD II.5; vgl. Pineau, 'Érasme est-il l'auteur du *Julius?*', 393.

63) Laszlo Versényi, *Socratic humanism* (New Haven-London 1963).

64) Erasmus, *Enchiridion*, ed. Welzig, 242-245; Christian, 'Figure'; Tracy, *Erasmus*, 34-35.

65) ASD II.8, 258: *Socrates Platonicus narrat animas hominum a coelo fuisse delapsas, quo sibi per philosophiae studium parant reditum.*

66) Rudolf Agricola, *Over dialectica en humanisme*, 53, met verwijzing naar Cicero, *Tusculanae disputationes* 5.10: *Socrates autem primus philosophiam devocavit e caelo et in urbibus conlocavit et in domus etiam introduxit et coëgit de vita et moribus rebusque bonis et malis quaerere* (ed. M. Polenz (Leipzig 1918) 142): 'Socrates riep immers als eerste de filosofie van de hemel naar beneden, gaf ze haar plaats in de steden, bracht haar zelfs binnen in de huizen en eiste van haar dat zij haar aandacht zou richten op het leven, de levenswijze, op vraagstukken van goed en kwaad', vgl. Aristoteles, *Metaphysica* 977b1-6; Cicero, *Gesprekken*, 159; Allen VI, 70-72, nr. 1572, aan Alexius Turzo (Basel, 30 april 1525), ll. 65-66: *Socrates philosophiam e coelis deduxit in terras, Plutarchus introduxit in cubiculum, in conclave, in thalamos singulorum*; vgl. Erasmus, *De utilitate colloquiorum* (ASD I.3, 746, ll. 179-180): *Socrates philosophiam e coelo deduxit in terras, ego philosophiam etiam in lusus, confabulationes et computationes deduxi* (vgl. Thompson, *Colloquies*, 630).

67) Allen II, 155-157, nr. 365, van Ulrich von Hutten (Worms, 24 oktober 1515), ll. 2-5: ... *cui, si per fortunam licuisset, tenacius adhesissem quam ille Alcibiades Socrati. Quare enim non Germanum Socratem appellabo te, Erasme ...*; Allen II, 341-343, nr. 463, van Hendricus Glareanus (Basel, 5 september 1516), ll. 4-7: *Videres profecto alterum Alcibiadem, ac eum qui Alcibiadem longe antecederet, tantum videlicet quantum vere Glareanicus amor vicit Socratem, sive quantum ego plus tibi debeo quam Alcibiades Socrati....*

68) Gleason, 'Birthdates', vgl. Gleason, *John Colet*, 16 en Vredeveld, 'Ages of Erasmus', 776 en n. 53, bepleiten op grond van Gleasons vaststelling dat Colet in januari 1467 was geboren 1466 omdat Erasmus een paar maanden ouder was dan Colet; Weiler, *Desiderius Erasmus*, 9, volgt Vredeveld, maar acht ook 1469 plausibel, wat in het licht van Gleasons betoog natuurlijk een onmogelijk standpunt is.

69) Mangan, *Life*; Hyma, *Youth*.

70) Allen II, 291-312, nr. 447, aan Lambertus Grunnius (Londen, augustus 1516), vgl. Mangan, *Life* I, 9-28: Engelse vertaling van de brief; 31-38: analyse; Allen IV, 353-355, nr. 1147, aan Petrus Manius (Leuven, 1 oktober 1520).

71) Wesseling, 'Are the Dutch uncivilized?', 77; vgl. Gerlo, *Erasmus van Rotterdam*, 28.

72) Hampton, *Writing from history*, 174: *Vrayment, il bien plus aisé de parler comme Aristote et vivre comme Caesar, qu'il n'est aisé de parler et vivre comme Socrates* (1023b), vgl. Frame, *Complete Essays of Montaigne*, 808.

73) Horawitz-Hartfelder, *Briefwechsel*, 232-235, nr. 170, aan Jakob Spiegel (Schlettstadt, 14 juni 1520), 234; vgl. Walter, *Trois profils*, 78.

74) Sint Socrates in het *Colloquium Convivium religiosum*, ASD I.3, 254, l. 710: *sancte Socrates, ora pro nobis*; Thompson, *Colloquies*, 67-68; vgl. Allen IX, 125-133, nr. 2431, aan Willem van Kleef (Freiburg, 26 februari 1531), ll. 289-290: *nullus tamen est quin fateatur Socratem utroque sanctiorem*: er is toch niemand die niet zal zeggen dat Socrates heiliger dan elk van beiden is (nl. Xenocrates en Zeno).

75) McConica, *English humanists*, 168-169; DeMolen, *Spirituality*, 66-67.

76) *Philautos*, Allen I, 543-548, nr. 543, aan Ammonius (Cambridge, 21 december 1513), l. 39.

77) Godman, *From Poliziano to Machiavelli*, 31-33; 32: 'In the fifteenth-century "Quarrel of the Ancients and the Moderns", Savonarola took the side of the avant-garde. From different criteria, he came to the same conclusions as Valla, Poliziano, and (later) Erasmus...'; vgl. 134-179: 'The eloquence of Socrates'; 134-141; Preserved Smith, *Erasmus*, 104, Weiss, 'Ecclesiastes and Erasmus', 99 en n. 76 met verwijzing naar LB V, 954F, vgl. J. Chomarat (éd.), *Ecclesiastes III-IV*. ASD V.5 (Amsterdam 1994) 13: *Apud Italos quidam partiuntur orationem non eodem modo, sed non minus inepte. Prima pars datur exponendo Evangelio, altera Iudaeis confutandis si adsint, tertia prophetiae quam sibi complures illic publice vindicant. Quorum de numero fuit Hieronymus Savonarola (Ecclesiastes III.141-144 13); LB V 985F, vgl. Ibidem, 93: Narrant qui viderunt, hunc Hieronymo Savonarolae fuisse morem, ut interdum sic excandesceret in populi scelera, ut subito se proriperet e suggesto et, imperfecta concione suspensoque populo, domum abiret. Quam hoc illum decuerit nescio, non arbitror tamen arrippiendum in exemplum (Ecclesiastes III.796-799); Allen, IV, 96-107, nr. 1033, aan Albrecht van Brandenburg (Leuven, 19 oktober 1519), ll. 244-252 en n. aldaar bij l. 250; vgl. Allen IV, 420-424, nr. 1173, aan Frans Cranevelt (Leuven, 18 december 1520), ll. 127-136; Allen IV, 463-479, nr. 1196, aan Vincent Dierckx (Leuven, ca maart 1521), ll. 224-242; vgl. Van Herwaarden, 'Erasmus van Rotterdam: beeld en werkelijkheid', 201-203.*

78) Allen I, 268-271, nr. 116, aan Johannes Sixtinus (Oxford, november 1499), ll. 32-114, Nederlandse vertaling (enigszins bewerkt): *Erasmus in den spiegel van zijn brieven*, 27-31.

RECTIFICATIE

Door een misverstand is tegenover de titelpagina van het *Rotterdams Jaarboekje* 1998 het door Holbein geschilderde portret van Erasmus afgebeeld, dat zich thans in het Louvre te Parijs bevindt, in plaats van het portret door Holbein dat in het bijschrift werd omschreven. Dát portret is tegenover de titelpagina in dit jaarboekje opgenomen.